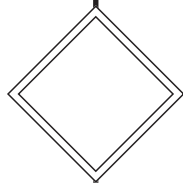

אשכנז מבצר המסורת

מבוא הספרים
'שרשי מנהג אשכנז'

אשכנז מבצר המסורת

מבוא הספרים 'שרשי מנהג אשכנז'

מאת
בנימין שלמה המבורגר

מכון מודשת אשכנז
בני ברק תשפ"ו

כל הזכויות שמורות © 2026

מכון מורשת אשכנז
רח' הרב סורוצקין 3 בני ברק

Printed in Israel

הסכמת מרן בעל 'שבט הלוי' *

שמואל הלוי ואזנר

רב אב"ד ור"מ

זכרון מאיר, בני ברק

ב"ה, יום ב' ויצא תשמ"ט לפ"ק

ראה ראיתי מלאכת הקודש אשר עשה ופעל כבוד ידידנו הרב האברך המושלם מאד בתו"י בן גדולים כמוהר"ר בנימין שלמה המבורגר שליט"א - והוא מנהגים דק"ק וורמיישא יצ"ו לדברי יוזפא שמש ז"ל עם השלמות והגהות גאון ישראל רבינו יאיר חיים בכרך בעל שו"ת חות יאיר ועוד.

וכב' הרב ר' בנימין שלמה הי"ו הוסיף מדילי' ברב כשרון טובא מקורות ביאורים ופתיחה כללית בדברים אשר ראויים מאד לשבח כי הכל נעשה בעיון נמרץ ודייקנות. וחביב עלינו מאד מלאכת הק' הזאת כי מחזקת כח מנהגי ישראל הקדושים שנעשו ע"י נביאים ובני נביאים גדולים וצדיקים גדולי גאוני וצדיקי אשכנז וכו' כולם יסודתם בהררי קודש, ואע"פ שהרבה מאד מהם בטלו במרוצת הדורות** אבל רב התועלת בזכרונם אב"א גמרא ואב"א לדעת מה קיים את קהלות הקודש וצביונם אשר במסירת נפשם נתנו לעמינו קיום עד היום הזה.

וזכות זה יעמוד לכב' המו"ל, ויפוצו מעיינותיו חוצה.

ע"ז בעה"ח מצפה לרחמי ה'

שמואל הלוי ואזנר

* הסכמתו זו נכתבה לספר מנהגים דק"ק וורמיישא לדברי יוזפא שמש ז"ל, עם מקורות, ביאורים ופתיחה כללית על ידי בנימין שלמה המבורגר, ב"ח, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח-תשנ"ב, ומתפרסמת פה לראשונה. בהסכמתו התייחס רבינו הן לחשיבות הפצת ידע על מנהגי אשכנז שהוא עיקרו של אותו ספר, והן לפתיחה שלי שם, שהיא בעצם המבוא ההיסטורי לספר הנוכחי אשר לפנינו. לדברי רבינו הם "דברים אשר ראויים מאד לשבח, כי הכל נעשה בעיון נמרץ ודייקנות".

** דברי רבינו אלה נאמרו על מנהגי ק"ק וורמיישא, שחלקם היו שונים ממנהגי שאר קהילות ארץ אשכנז, כגון סדרי פיוטים וסליחות מיוחדים לוורמיישא ביניהם אמירת מערבות בשני לילי ראש השנה, איי אמירת 'אדון עולם' בשחרית ואיי אמירת 'אקדמות' בשבועות, הכאת המן רק בהזכרת עשרת בניו, תענית בראש חודש סיון, שמחת 'שבת בחורים' אחר פורים, ועוד כהנה, ובדורות האחרונים בטלו מנהגים אלה לגמרי עם התפרקות הקהילה בוורמיישא, וכן מנהגים תיפקודיים שנהגו בכל הקהילות, שבהשתנות סדרי החיים בטלו בכל הקהילות, כגון דפיקות וקריאות השמש לתפילה, סדרי תאורת נרות שעוה בבית הכנסת, סדרי פרנסים וממונים, תקנות כלכליות או פעולת שומרי הלילה בגיטו.

לזיכרון עולם

ספר זה מוקדש לזכרו הנערץ
של תלמיד חכם ורופא דגול

הרב ד"ר **משה רוטשילד**
בן החבר ר' יוסף זצ"ל

הוא האיש שבחזונו הכביר ועמלו הרב הקים בבני ברק את המרכז הרפואי המפואר 'מעייני הישועה'; הוא האיש שפתח בפנינו את בית הכנסת שלו ותמך בקיומו של המניין הראשון של בתי התפילה שהוקמו על ידי 'מכון מורשת אשכנז', וכך העניק תנופה להחייאת מנהג אשכנז המובהק בדור האחרון.

גם זכות אבות עמדה לו בהיותו בן-בתו של הגאון רבי נתן אָרְנֶסְט וַוַיִּיל אב"ד קולֶמֶר מייסד ישיבת 'התורה אור לצרפת' בנוֹיֶדוֹרְף־שְׁטֶרֶסְבוֹרְג שהועברה לֶאֱקֶסֶלֶה־בֶּן בשם 'ישיבת חכמי צרפת', וזכות אבות של אשתו עזר כנגדו תבלחט"א, מרת רוֹזָה רַיִץ ממשפחת לֶנְג, נינת רבנו יצחק דוב הלוי בֶּמְבֶּרְגֶר אב"ד ווֵיךְבוֹרְג, דרך בנו רבי יצחק זָקל בֶּמְבֶּרְגֶר דיין ד'קהל עדת ישורון' בֶּפְרִיֶנְקֶפּוֹרְט דְמִיִּין. הזוג המופלא הזה נסך עוז ותעצומות במפעלנו.

ד"ר רוטשילד נולד בצִיֶרֶךְ בכ"ט בשבט תרפ"ט
ונפטר בבני ברק בכ' בתשרי תשע"ט.

תנצב"ה

בשם אלפי המתפללים ברשת בתי הכנסת
של מכון מורשת אשכנז

לזכר נשמת פאר משפחתנו

ר' אברהם ב"ר משה הלוי דרײַפּוס ז"ל

Alfred (Awrohom) Dreyfus

יליד ראָשטאַט, באַדן

ימי עלומיו עברו בעיר המרפא באַדן-באַדן בבית המלון של זקנו הדגול, מכניס האורחים של גדולי ישראל. בצעירותו ינק ממעיינות התורה בישיבת 'התורה אור לצרפת' בנוי־דאָרף-שְׁטראַסבּוֹרג. בשנות הזעם גלה לפאַריס ומשם לדרום צרפת עד אשר הגיע אל המחסה בשווייץ, וניצל בניסים בחסד עליון על כל צעד ושעל.

הקדיש את כל כולו להקמת בית נאמן בישראל, רווי אורה של תורה, תוך נאמנות למנהגי אשכנז הקדושים שקיבל מאבותיו.

נשא בעול הציבור בצניעות מופלגת וענוות־חן. דאגת הכלל בלבו הייתה חתומה. היה כאב רחום למוסדות התורה ולקהילות ישראל. רוחו האיתנה הייתה מופת לרבים, ודוגמתו האישית מקור חיזוק לצאצאיו.

נפטר בשם טוב בן מאה שנה
בליל שני של ראש השנה תשפ"ה

תנצב"ה

הונצח ע"י משפחת לעווי־דרײַפּוס (ניו יאָרק)

מזכרת עולם לנשמות

זקני ר' גבריאל בן ר' משה אֶלְיָאָס

Dr. Gabriel Elias

נפטר ב' בטבת תשע"ה

ורעייתו זקנתי מרת חנה בת ר' צבי הירש קובלֶסקי

Mrs. Alma Elias

נפטרה ז' בסיון תש"ף

ולעילוי נשמת

זקני ר' דוד ב"ר שלמה בֶּכְרָךְ ז"ל

Carl Bachrach

נפטר בי"ז באדר תש"ע

ורעייתו זקנתי מרת מרים בת ר' יהודה המבורגר ע"ה

Meta Bachrach

נפטרה ב' בשבט תשס"ט

הורי ר' דוד בֶּכְרָךְ

ר' שלמה ב"ר נח בֶּכְרָךְ הי"ד

Salomon Bachrach

נהרג על קידוש השם בטַרְבֵּלִינְקָה בשנת תש"ג

ורעייתו מרת רבקה בת ר' מרדכי הַיִלְבְּרוֹן ע"ה

Rickchen Bachrach

נפטרה בכ"ט במרחשון תרפ"ג

הורי מרת מרים בֶּכְרָךְ

ר' יהודה ב"ר דן המבורגר הי"ד

Julius Hamburger

נהרג על קידוש השם באַוְשׁוֹוִיץ בשנת תש"ב

ורעייתו מרת אסתר בת ר' יהודה הלוי שְׁטֵינְהַאָזֶר הי"ד

Elsa Hamburger

נהרגה על קידוש השם באַוְשׁוֹוִיץ בשנת תש"ב

הוקדש על ידי צאצאיהם

**לזכרו ולעילוי נשמתו
של אבי מורי**

ר' לוי בן ר' מנשה שטיגליץ ז"ל

Mr. Louis Steiglitz

נלב"ע כ"ד כסלו תשפ"ב

לבו הטוב האהיבו על כולם
ובסבר פנים יפות קבל את כל האדם
יהי רצון שירוה נחת מזרעו לעולם

ת.נ.צ.ב.ה.

הונצח ע"י בנו
ר' מנשה בן ר' לוי שטיגליץ נ"י
ורעיתו תחי'

תוכן הענינים

5 הסכמת מרן בעל 'שבט הלוי'
11 תוכן הענינים
13 פתח דבר
15 קדמותו של 'מנהג אשכנז' וחשיבותו
26 מול מנהגי צרפת
34 מול מנהגי ספרד
41 יחס הרא"ש להבדל בין אשכנז וספרד
57 שיטת ה'אגור'
62 מול מנהגים קבליים
69 מול מהרשד"ם שהתיר שינוי ממסורת אשכנז
77 מול מנהגים ספרדיים
84 אשכנז (גרמניה) - ארץ מוצאם של יהודי פולין וליטא
96 מול מנהגי פולין וארצות מזרח אירופה
103 ציות לפסקי הרמ"א באשכנז
112 מול מנהגי הרמ"א
121 רבנים יוצאי פולין ושכנותיה
135 חזנים יוצאי פולין
139 מלמדים יוצאי פולין
143 התמדת מנהגי אשכנז בדורות המאוחרים
147 דבקות העם במנהג אשכנז הקדמון
159 אזהרות באשכנז מפני שינוי מנהגים
174 אזהרות משינוי מילים ואותיות בנוסח התפילה
181 פולמוס 'אקדמות מילין'
192 דבקותם התמימה של יושבי הכפרים
196 "אין להתלוצץ על מנהג אבותינו הקדושים"
202 חזני אשכנז מגדולי החכמים

219 גדולי עולם כשליחי ציבור בימים מיוחדים
227 ניגוני תפילה מקובלים מדור לדור
232 הצטמקות בתי הכנסת בקהילות אירופה
238 חזון בתי הכנסת של ה'חתם סופר' ורש"ר הירש
244 פריחת הקהילות החרדיות בגרמניה - 'זה אֵלֵי ואנוהו'
257 כולל הו"ד ובית הכנסת 'אהבת ציון' בירושלים
271 משבר מנהג אשכנז עם חורבן אירופה
284 תביעת רבני גרמניה להצלת מנהג אשכנז
289 שיבה אל מנהג אשכנז
295 ה'חזון איש' - סולל הדרך לתחיית מנהג אשכנז
306 ה'שבט הלוי' - מורה הדרך בהחייאת מנהג אשכנז
320 גדולי הדור, מנהיגי עולם התורה
334 אחרית דבר

פתח דבר

גרעין החיבור שלפנינו הופיע בשנת תשנ"ד כחוברת בשם 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז' וכמבוא לסידרת הספרים 'שרשי מנהג אשכנז' שהופיעה בעקבותיה. החוברת עשתה רושם ניכר על רבים מקוראיה, ושינתה את התייחסותם למנהגי אשכנז. היא סייעה לא מעט לחיזוק רצונם של מתפללים רבים להצטרף למניינים ובתי כנסת כמנהג אשכנז המובהק, בארץ ישראל ובארצות הגולה. הספר שלפנינו משמש לאותה מטרה של החוברת, אלא בהיקף אחר והכללת נושאים רבים נוספים המבהירים את חשיבותה של מסורת אשכנז, ובהשמטת נושאים אחדים שאינם עיקריים לנושא, ואמורים למצוא את מקומם בהרחבה בספרינו האחרים, בעזה"ת.

לאיכותו של הספר שלפנינו וזיקוקו תרם כדרכו בקודש בני היקר הרה"ג ר' משה המבורגר שליט"א, שהוסיף רבות בהבהרת נושאים, ניתוח תהליכים, הוספת ידיעות, וביכולתו הנדירה להעמיק ולדייק, עמד בין היתר על תופעות היסטוריות ועל משמעותן ההלכתית, תופעות שאחרים לפניו לא נתנו דעתם עליהן.

להרחבת הידיעות על מסורת אשכנז ומנהגיה מעבר לכתוב בספר זה, ניתן לעיין בשאר הספרים שלנו. חשוב להבהיר כי הם זמינים ברחבי העולם באמצעים דיגיטליים אחדים כגון בספרייה התורנית הנפוצה 'אוצר החכמה' בה ניתן למצוא את כולם בשלושה חיפושים בהקלדת המילים: 'בנימין שלמה המבורגר', 'מנהגים דק"ק וורמיישא' ו'ירושתנו'.

המפעל בדורינו של בירור מנהגי אשכנז והחייאתם נעשה בהכוונתם של גדולי ישראל, כפי שניתן לראות בכמה מפרקי הספר שלפנינו וגם מההסכמות הרבות שניתנו לכמה מספרינו מגדולי ישראל, רבנים, מרביצי תורה ידועים וראשי בני ישראל.

זכות כל רבותינו הגדולים שאת דרכם אנו מתאמצים להמשיך, תעמוד לנו ולצאצאינו עד עולם.

בנימין שלמה ב"ר משה המבורגר

קדמותו של 'מנהג אשכנז' וחשיבותו

רבותינו חכמי אשכנז הנחילו לנו תורה שלמה. מלבד שהרביצו תורה במידה גדושה, גם הורו את הדרך כיצד לקיים את מצוותיה הלכה למעשה. מנהגייהם והליכותיהם היו מדוקדקים ומדודים, והם שמרו עליהם בהקפדה מופלגת. גם כאשר הופיעו מערערים על מנהגי אשכנז מסויימים והעלו הצעות לשינויים או הביעו שאיפות לאימוץ הנהגות שרווחו בארצות אחרות, עמדו חכמי אשכנז בכל דור ודור, ודרשו להמשיך את המסורת והמנהגים המקובלים בידם.

'מנהג אשכנז' הוא מושג עתיק שאינו מתייחס למנהג בודד זה או אחר, אלא למסורת המנהגים הכללית של בני ארץ אשכנז. המונח 'אשכנז' מרמז על מרחב מסוים שבתוכו נשמרה מסורת המנהגים הללו. אין אלה הגבולות הגאוגרפיים או הפוליטיים של האומה הגרמנית, אלא אזור מושבם של יהודי אשכנז הראשונים. 'מנהג אשכנז' היה מכונה לפני מאות שנים גם בשם 'מנהג רַיִנוּס'. חבל הרַיִן בגרמניה מהוה את העריסה של יהדות אשכנז ולוֹז־שדרתה.

בקהילות העתיקות שעל גדות נהר הרַיִן: שְׁפִינְרָא, ווֹרְמֵיִשָּׁא וּמְגִנְצָא – קהילות שו"ם – התפתחו בתקופה קדומה למדי, מרכזי תורה שהשפיעו על חיי הרוח של עם ישראל בכל הארצות הסמוכות. באמצעות מורי התורה שגדלו בישיבותיהן פטטה תורתה של אשכנז לצרפת (רש"י ועוד), לבוֹהֶמֶיָה ואוֹסְטְרִיָה (ה'אור זרוע' ועוד), לפוֹלִין (מהר"ם מִינְץ, רבי יעקב פוֹלְק ועוד), לאִיטְלִיָה (ה'שבלי הלקט', מהר"ם מִינְץ ועוד) ושאר ארצות אירופה. זרם היהודים שזרם במשך דורות רבים מאשכנז למדינות אחרות הביא את מסורת אשכנז לכל מקום אליו הגיעו, ועל כן עד עצם היום הזה נקראים 'אשכנזים' כל אותם יהודי אירופה שאינם ספרדיים או איטאליאנים.

עם זאת, באשכנז עצמה נשתמרה מסורת אשכנז יותר מכל מקום אחר. חכמי הדורות התייצבו כחומה בצורה סביב המסורת הזו, והצביעו על קדמותה וחשיבותה. גדולי הראשונים מסרו כי "חכמי אשכנז... היתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן"¹. ומי הם חכמי אשכנז? "גאוני גאונים וקדושי עליון, רבותינו במְגִנְצָא ושבִּשְׁפִינְרָא, הלא משם יצאת תורה לכל

¹ שו"ת הרא"ש, כלל כ', סי' כ'. ידיעה זו ליוותה את חכמי אשכנז לדורותיהם, וכפי שכתב רבי דוד אופנהיים בשו"ת נשאל דוד, אה"ע וחוי"מ, ירושלים תשל"ה, עמ' לו, על קהילת וורמיישא, "עיר ואם בישראל, עיר מולדתי ומקום גידולי, ק"ק וירמיישא יע"א... שהיו שם מחזיקי ישיבות מגדולי עולם מימות החרבן".

ישראל²

תורתה של אשכנז באה לה במסורת מימי קדם. אבותיהם של יהודי אשכנז הראשונים ישבו באיטליה אחר שהובאו לשם מארץ ישראל על ידי הרומאים. מסורותיהם של יהודי איטליה ואשכנז מוצאן מארץ ישראל ובבל.³ על הירושה הרוחנית באשכנז ניתן ללמוד משהו מדברי רבי אלעזר מוֹרְמִיָּשָׁא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך-תתקצ"ז) בהקדמתו לפירושו הגדול על התפילות:

אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות מאבא מארי רבנו יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר משה בן רבנא יהודה בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה.

וגם קבלתי מרבינו יהודה החסיד כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל הקדוש החסיד, כאשר קבל מרבינו אלעזר החזן מִשְׁפַּיָּרָא, כי רבינו קלונימוס הזקן בשעת פטירתו היה רבינו שמואל החסיד בנו (היה) נער, ומסרו לרבינו אלעזר חזן מִשְׁפַּיָּרָא, וכשגדל רבינו שמואל החסיד קבל ממנו כאשר צוהו רבינו קלונימוס הזקן.

ורבינו קלונימוס הזקן קבל מאביו רבינו יצחק, ורבינו יצחק קבל מאביו רבינו אלעזר הגדול ברבי יצחק ברבי יהושע ברבי אֶבְוֹן, הוא רבי אֶבְוֹן זקנו של רבינו שמעון הגדול מִמְּנִיָּצָא, ורבינו אלעזר הגדול למד תורה לפני רבינו שמעון הגדול, כי רבי יצחק אביו של רבינו שמעון הגדול ורבי יהושע זקנו של רבי אלעזר הגדול היו אחים, על כן גדלו רבינו שמעון הגדול, כי כשנפטר רבינו יצחק היה רבינו אלעזר הגדול בנו נער קטן וגדלו בביתו ולמד לו תורה, הוא ורבינו גרשם מאור הגולה. וגם רבינו יהודה הכהן מסר לו לרבינו אלעזר הגדול, והוא רבינו יהודה הכהן שעשה 'ספר הדינין'⁴...

וקבלו סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אבו אהרן בנו של רבי שמואל הנשיא מבבל, אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה והוצרך לילך

² אור זרוע, ח"א, סי' תשנ"ב ס"ק ט'.

³ ע"י מה שכתבנו בפתיחה הכללית לספר מנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש, ירושלים תשמ"ח, עמ' 75-85.

⁴ פה יש קטע נוסף בהקדמת הרוקח הן בצאצאיו של בעל 'ספר הדינין' ולא בשלשלת המסורת, כדלהלן: "רבינו יהודה הכהן שעשה 'ספר הדינין' הוליד רבינו אברהם הכהן, ורבינו אברהם הכהן הוליד רבינו מאיר הכהן, ורבי מאיר הכהן הוליד רבינו אברהם הכהן, ורבינו אברהם הכהן הוליד לרבינו אלעזר הכהן, ורבינו אלעזר הכהן הוליד לרבינו יהודה הכהן, ורבינו יהודה הכהן הוליד רבי אלעזר הכהן החסיד, ורבי אלעזר הכהן החסיד הוליד רבי יעקב הכהן החסיד הבחור".

נע ונד בארץ, ובא(ו) בארץ לומְבַרְדִּיָּא⁵ בעיר אחת ששמה לוקא,⁶ ושם מצא רבינו משה שפייט 'אימת נוראותיך' ומסר לו כל סודותיו. והוא רבינו משה בן רבינו קלונימוס [בן רבינו משלם בן רבנו קלונימוס] בן רבינו יהודה, הוא היה הראשון שיצא מלומְבַרְדִּיָּא, הוא ובניו רבינו קלונימוס ורבינו יקותיאל וקרובו רבינו איתאל ושאר אנשים חשובים, הביאים המלך קרלא⁷ עמו מארץ לומְבַרְדִּיָּא והושיבם במְגַנְצָא. ושמה פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד, עד אשר פקדה שם חרון אפו על קהלות הקודש בשנת תתנ"ו, ושם גוענו אבדנו, כולנו אבדנו זולתי מתי מספר שנשארו מקרובינו עם רבינו קלונימוס הזקן מְשַׁפְּיָא, והוא מסר לרבינו אלעזר החזן מְשַׁפְּיָא, כאשר כתבנו לעיל, ורבינו אלעזר חזן מסר לרבינו שמואל החסיד, ורבינו שמואל החסיד מסר לבנו רבינו יהודה החסיד, וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפלות ושאר סודות.

ואכתוב סוד התפלות, למען ידע כל אדם מה סוד בברכות ויכוין לבו לעבוד להקדוש ביראה ואשריו. והנה עדי וסהדי במרומים שלא דברנו בדברים האלו לא לכבודינו ולא לכבוד בית אבותינו אלא שלא יחלוק עלינו החוטא בנפשו, כי החולק על זה כחולק על דברי תורה שניתנה בסיני, **כי סוד התפלות קבלנו רב מרב, עד נביאים וזקנים וחסידיים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה**, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת, אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחינם תיבה אחת ואפילו אות אחת.⁸

⁵ חבל ארץ בצפון איטליה של ימינו, שישבו בו אז הלומבארדים, בני עם גרמני-נורדי.

⁶ Lucca

⁷ אחד ממלכי הקרולינגים. רבים מזהים אותו עם קרל הגדול (Charlemagne), הוא מלך הפרנקים ומלך הלומברדים, שהוכתר לקיסר שלהם בשנת ד'תקס"א. עם זאת, יש חוקרים שמוזהים את המלך קרלא עם שְׁאָרְל הַקָּרְחַ (Charles the Bald), שהיה באיטליה בשנת ד'תרל"ו, ולכן ייתכן שהמעבר לאשכנז התרחש אז. – קיימת רשימת דורות שהועתקה בשו"ת מהרש"ל, ס"י כ"ט, בה נאמר: "ורבינו משה הזקן הביאו המלך קרלא עמו ממדינת לוקא בשנת תתמ"ט לחורבן הבית", היינו בערך בשנת ד'תרע"ז. ואין זה מתיישב עם החישובים פה.

⁸ הקדמת הרוקח לפירושו על התפילה, בפירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' רכה-רכט; 'סדר קבלת תיקון תפילות לרוקח', בתוך: סידור תורת חיים, עם פירושי הראשונים, מהד' ר"מ פופוביץ (עורך), מוסד הרב קוק, ירושלים תש"פ, עמ' 19-22; פירוש התפלות הארוך והשלם לרבינו אלעזר מגרמייזא בעל ה'רוקח', מהד' רל"י חריטן, ח"א, ירושלים [תשפ"ה], עמ' רפד-רפז. ניסיון לבירור הפרטים ההיסטוריים, יש אצל ר"א

מול מנהגי צרפת

מתוך אמונה בעתיקות מסורותיה של אשכנז וגדולתם התורנית של חכמיה, עשו ממשיכי דרכם באשכנז מאמצים להגן על מנהגיה מול השפעות מבחוץ. במרכזי תורה בארצות אחרות היו בפרטים רבים מנהגים אחרים, שלעתים יכלו לחדור אל יהודי אשכנז אם מתוך הערכה למנהגים אלה ואם מתוך הערצה לבעלי המנהגים. אבל באשכנז שררה אוירה חזקה, שניזונה שוב ושוב על ידי גדוליה, שלא להמיר את המסורות והמנהגים המבוססים שלה במנהגי ארצות אחרות.

מאז ימי רבי שלמה יצחקי רש"י (ד' ת"ת-תתס"ה) ונכדיו היו מרכזי התורה באשכנז וצרפת אחוזים ודבוקים זה בזה. גם כאשר נפרדו ארצותיהם מבחינה מדינית המשיכו יהודי ארצות אלה לשמור במשך תקופה ארוכה על אחדות רוחנית. באורח חייהם לא היו הבדלים בולטים, חכמי אשכנז וצרפת נחשבו לחבורה אחת, ודרך הלימוד היתה משותפת בשתי הארצות. רש"י שאב תורתו באשכנז בישיבות קהילות שו"ם, היינו וּוְרַמְיִיָּא וּמְגַנְצָא, וחתנו רבי מאיר עשה כן בישיבות לוֹתִיר שבאשכנז. מאוחר יותר באו תלמידים מערי הַרְיִינוס לישיבות רבי שמואל ב"ר מאיר הרשב"ם ורבינו תם בַּרְמֶרוּג שבצרפת.

ברם, בתקופה שקדמה ליסוד בית מדרשו של רש"י, כאשר לצרפת עוד לא היתה מסורת תורנית מוצקת משלה וקול התורה עוד לא נשמע בה ברמה, חסרו לה חכמי תורה שבכוחם להטיל מרות של שמירת מורשה ברורה. למרות שמוצאם ההיסטורי של יהודי צרפת וגלגולי עברם חופפים את אלה של יהודי אשכנז, ורוב מנהגיהם היו זהים למנהגי יהודי אשכנז אליהם היו קשורים עדתית, עמדו הצרפתים חשופים גם להשפעות שהגיעו אליהם מספרד ופְּרֹבִינְצָא והשפעות ממקורות בלתי ידועים, לפיכך התקבלו בצרפת מנהגים שונים בעיקר בסדרי התפילה. נוסחים צרפתיים אלה נותרו בתקופת בעלי התוספות וחיידו את השוני בין נוסחי צרפת לסידורי אשכנז.

באותם ימים היה יישוב יהודי חשוב באנגליה, שהיתה ידועה אז כ'ארץ האי' או 'איי הים'.² קהילות אנגליה אלה נוסדו על ידי יהודים מצרפת וממילא

¹ כגון ברא"ש עבודה זרה פ"ב ס"י ט"ו: "ארץ האי". ורבינו התוספות יום טוב ביאר שם בפלפולא חריפתא ס"ק נ: "שמעתי שהוא האי הגדול שבים שקורין 'אנגלטעריא' ובלשון אשכנז: 'ענגלאנד'".

² כגון בפירוש התפלות והברכות לרבנו יהודה ב"ר יקר, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' ג: "ועל כן אומרים בכל צרפת ואלמנייא ואיי הים"; ספר המנהיג, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח,

נהגו בהן כמנהג יהודי צרפת. בבואו לדון על נוסח התפילה, הפנה רבי אלעזר מוֹרְמֵיִשָּׁא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך-תתקצ"ז) תוכחה ישירה אל הללו המושפעים מנוסחם של יהודי אנגליה ה'צרפתיים' והזהיר מפניה בתקיפות: "אני אלעזר הקטן קבלתי טעמי תפילות... אבותינו הראשונים גזזום ולא היו מוסרים כי אם לצנועי וחסיד הדור, עד שבא רבינו יהודה חסיד זצ"ל ומסרו לי, והוא צוה עלי להעתיקו ולגלותו לחסידי הדור, למען ידעו מהסוד בברכות ובתפילה ויכוונו לבם, ולא יותירו ולא יחסרו אפילו אות אחת, כל שכן תיבה, **ואל יצא בעקבי איי הים שמוסיפים ומחסרים ועתידין ליתן את הדין**, והזהיר בה שלא להוסיף ושלא לחסר תפילתו מקובלת ויהא בן העולם הבא, רק חזק ואמץ".³

רבי יהודה החסיד (ד' תתקע"ז) וה'רוקח' היו מוטרדים מסגנון התפילה של הקהילות הללו, והזהירו מפני אימוץ שיטתם, שיש בה סכנה, כי הללו שמקפידים על כל קוצו של יו"ד בנוסח התפילה המקובל באשכנז "ולא יותירו ולא יחסרו אפילו אות אחת" יזכו לחיי העולם הבא, לעומת המקילים ראש בזה אשר "עתידין ליתן את הדין". הפיתוי להיגרר אחר שיטת הצרפתים באנגליה היה כה גדול, שה'רוקח' ראה לנכון לעודד את הנאמנים לנוסח אבותיהם בקריאה הנדירה: "רק חזק ואמץ!".

חסידי אשכנז תלמידיהם הבחינו שתופעת ההוספות וההשמטות בתפילה היתה קיימת במידה זו או אחרת גם בצרפת עצמה, והזהירו מפניה ביתר שאת וביתר תוקף. אולי חששו שאותם סידורים צרפתיים יחדרו לאשכנז באמצעות תלמידים שלמדו בישיבות צרפת. חסידי אשכנז אלה דרשו בתקיפות לדבוק בנוסח אשכנז שבידם, בכתבם כי מסורת תפילה זו "המוסיף והגורע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאים ממנה, וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ומלהוסיף, **ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי הים שמוסיפים כמה וכמה תיבות**, כי אין רוח וחכמה נוח בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפילה והסודות... **וכתב רבינו [יהודה] החסיד ז"ל** המוסיף בתפילה אפילו אות אחת עליו ועל כיוצא בו

ח"ב, עמ' תעז-תעח: "ולא ראיתי בצרפת ולא בפורבינצא ולא באלמניא ובקנפייא ובורגוניא וכל ארץ איי הים".

³ דברי החתימה של רבינו הרוקח לפירושו על התפילות, הובאו במאמרו של ר"ש עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד, ג – קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים לזכרו של אפרים א' אורבך, תשס"ה, עמ' 595; סידור תורת חיים, עם פירושי הראשונים, מהד' ר"מ פופוביץ (עורך), מוסד הרב קוק, ירושלים תש"פ, עמ' 19 הע' 1; פתח דבר של רא"י הרשלר לפירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, עמ' 11; דברי מבוא לפירוש התפלות הארוך והשלם לרבינו אלעזר מגרמייזא בעל ה'רוקח', מהד' רל"י חריטון, ח"א, ירושלים [תשפ"ה], עמ' 2.

מול מנהגי ספרד

רבים מגדולי הראשונים שהאירו את הגולה כולה בתורתם היו בני ספרד. בימי רבותינו הראשונים, היתה יהדות ספרד המרכז הרוחני המקביל החשוב ביותר של יהדות אשכנז וצרפת. יהדות ספרד רבתי, היינו חצי האי האיברי וצפון אפריקה, הצמיחה גדולי ישראל ענקי דורות משיעור קומתם של הרי"ף והרמב"ם, הרמב"ן והרשב"א.

המגע ההדדי של אשכנז וצרפת מול ספרד, הביא את רבותינו לכלל השוואות בין מנהגי שני מרכזי יהדות אלה, והבעת העמדות לגבי טיבן של המסורות השונות. למשל, בניסיון המעשי בדיינות היה ליהודי ספרד יתרון על פני האשכנזים והצרפתים. כך העיר רבי משה ב"ר מימון הרמב"ם (ד' תתצ"ה-תתקס"ה), שביקר במערב אירופה,¹ והבהיר שמוכרים לו מנהגי הארצות הללו וגדולת חכמיהן.² לדבריו, בדיני ממונות יש עדיפות ברורה לחכמי ישראל היושבים בארצות הישמעלים על פני החכמים בארצות הנוצרים: "אלו בני פְּרַנְצָא [=צרפת], גם כל היהודים שבערי הערלים [=הנוצרים], אפילו חכם גדול שבהן אינו בקי בדינין, לפי שאינן רגילין בהן, שאין הערלים מניחים לדון כמו הישמעאלים, וכשיבא להן דין יאריכו בו יותר מדאי ולא ידעו אותו עד שיחפשוהו בתלמוד הרבה, כמו שאנו עושין בדין מדיני הקרבנות היום, לפי שאין אנו עוסקים בהן, ובאותו הזמן שהיו עוסקים בהם הכל, היו בקיין בהן ואינן צריכין לשאול ולא לחפש – כמו אלו השוכנים בין הישמעאלים בפסקי הדין, שכבר הורגלו בהן אפילו התלמידים".³

חכמי ספרד הגדולים היו מאורי התורה וידעת ההלכה שלהם היתה

¹ ביקורו בצרפת מתועד במכתבו שפורסם לראשונה במאור עינים לר"ע מן האדומים, מנטובה של"ד, דף נג ע"ב. נדפס גם בהגהת ר' מנחם מן הלוי, בחומשי אמשטרדם תכ"ז, עם ספר החינוך וידבק טוב, פ' ויחי, וכן אצל ר"נ עמרם, נועם המדות, ח"ג, ליוורנו תרכ"ה, סי' ס'. על אמירתו של המכתב עיי' ברכי יוסף, יו"ד, סי' ע"ר, שיעורי ברכה, אות ב'. המכתב הופיע מחדש על פי כתבי יד בכתב העת סיני, כרך ס, חוברת ששה-ששז, שבט-אדר תשכ"ז, עמ' רמ-רמא, רנג; 'קולמוס - קול משמרת סת"ם', אלול תשמ"ח, עמ' 76. ועייש עמ' 85-84.

² למשל הוא כתב בה' איסורי ביאה, פי"א ה"ז: "ושמענו שבצרפת בועלין על דם טוהר, כדין התלמוד, עד היום".

³ קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, לפסיא [לייפציג] תרי"ט, חלק הראשון, סי' ק"מ, דף כו טור ג.

מופלאה, אך המסורת החיה ושמירת התורה בקרב כלל יהודי ספרד וארצות ערב, לא עמדה, לדעת הרמב"ם, באותה רמה שבארצות צרפת ואשכנז. את דעתו זו גילה אגב דיון במנהג נפוץ שכהן עולה ראשון לתורה, בין אם הוא תלמיד חכם ובין אם הוא עם הארץ. הרמב"ם סבר שאין מקור בתורה למנהג להעלות לתורה את הכהן ראשון אם אינו תלמיד חכם, והעובדה שכך נהגו בספרד, לא הפליאה אותו. אך "אני נפלא הפלא ופלא", כך כתב על עצמו, "מערי הגלות [אדום]"⁴ שנוהגים בזה המנהג, אחר היותם בריאים מחולאי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם, ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללשון הש"ס, ואיני יודע מאיזה מקום בא להם זה ההפסד"⁵.

דברי הרמב"ם הותירו רושם גם על חכמי שאר הארצות, כפי שניתן לראות במכתב מאת ראש גלות בבל, הנשיא דוד בן הודיה (-ק"ל-), ששבח את בני אשכנז בחרוזיו על פי דברי הרמב"ם:

חכמי אשכנז ראויים לפני ולפנים / יקרים מפז ומפנינים / האשל הגדול רבינו משה ע"ה **קלסם** בתשובותיו⁶ והראה להם פנים / ויאמר כי תורתם הגונה נקייה ומנהגיהם הגונים / והם אנשי שכל ומוסר / אל כל רב בעמו וטפסר / ואנשי שם המה מעולם / החוסים בצל כנפם וצלם / יתברכו באלקי עולם / עיר ועיר מדינה ומדינה / יודע[ין] מדע ואנשי תבונה / קהלות שו"ם אשר בידם מקל ורצועה נתונה.⁷

אין פלא שחכמים באשכנז עצמה ראו בדברים אלה הכרה של הרמב"ם ביתרונם של המנהגים שבידם, כפי שהתבטא אחד מהם: "ראה האיך שיבח הרמב"ם

⁴ המילה 'אדום' היא בגרסת הבית יוסף, או"ח סי' קל"ה, סי' ב'. במקור הערבי של פירוש המשניות כתב הרמב"ם 'בלאד אל-רום', היינו, 'ארצות הרומיים', והכונה ליישובי היהודים באימפריה הרומאית הגדולה, שכללה את איטליה, גרמניה וצרפת. עיי' רי"א הלוי, דורות הראשונים, חלק שלישי, פרעסבורג תרנ"ז, עמ' קמח; רד"צ הילמן, 'על כשרות האנציקלופדיא אוצר ישראל', ירושתנו, ספר רביעי, ה'תש"ע, עמ' שמ; מ' בן-ששון, יהודי סיציליה 825-1068: תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א, עמ' 53. בארץ ישראל והארצות הסמוכות לה, כינו את אשכנז בשם רומי. כך נקרא רבינו גרשום מאור הגולה, ראש חכמי אשכנז, בשם: ר' גרשום **אלרומי**. ראה, שלם – מחקרים בתולדות ארץ ישראל וישובה היהודי, ח"ד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 22.

⁵ פירוש המשניות לרמב"ם, גיטין, פ"ה מ"ח.

⁶ תשובה כזו אינה לפנינו אבל הדברים תואמים את הכתוב בפירוש המשניות לרמב"ם.

⁷ חרוזים אלה נכתבו על ידי רבי דוד בן הודיה על פי דברי הרמב"ם, ונמסרו כנראה לידי רבי שמואל שלצשטט בעל 'קיצור ספר המרדכי', ונדפסו עיי' רנ"י קורניל, חמשה קונטרסים נמצאו בין קובצי כתבי יד על קלף, וויען תרכ"ד, דף קז ע"ב.

יחס הרא"ש להבדל בין אשכנז וספרד

צרפת שוכנת על גבולה של ספרד, וחכמיה היו פעילים בחבלי ספרד יותר מחכמי אשכנז המרוחקת. עד שהשתקע בה רבי אשר ב"ר יחיאל הרא"ש (ה' י"פ"ח), והטביע ביהדות ספרד חותם עז. רבינו הרא"ש, אחר שנמלט מהרדיפות בגרמניה מולדתו, התיישב בטולידו שבספרד. כאן פתח ישיבה והרביץ את תורת אשכנז שקיבל מרבותיו בעלי התוספות.

ההשוואה בין מסורת אשכנז לספרד, היתה בלתי נמנעת עבור הרא"ש. לעתים נרתע מהנהגות הספרדים, ואף השמיע את דעתו שאינן מוצדקות. עם זאת יש שביקש הרא"ש ללמד זכות עליהם ובשעת הצורך להקל להם לפי דרגתם: "בעברי באלו הארצות וראיתי שהיו פרוצים בנדרים ובשבעות ורגילין הרבה לידור ולישבע ופריצי טפי, שאם לא יתירו להם לא יבואו עוד לבקש התרה אלא יעברו במזיד, כי נשבעין על דבר שאי אפשר להם לקיים, אמרתי להתיר להם נדרים ושבעות"¹.

לא אחת סבר שאי אפשר להבליג על הנהגותיהם, והשתדל לבטלם. "בהכרחת נתינת גט", כתב בתשובותיו, "ראיתי לרבותינו חכמי אשכנז וצרפת מתרחקין עד הקצה האחרון מכל מיני הכרחות כפיית האיש לגרש בעסק מרידת האשה... דע לך כי מנהג רע הוא זה לכוף את האדם לגרש, מלבד אותם ששנו חכמים ז"ל שכופין אותם"². ומיום בואי לארץ הזאת מנעתים בכל ארץ קשטיליניא שלא לכוף שום אדם לגרש במאמר האשה שאינה חפצה בו"³.

לא תמיד היו דבריו נשמעים. בטולידו עירו לא הצליח לבטל את מנהג המקום לומר בערבית של שבת ברכה מיותרת, ועל כן "לא רצה לענות אחריה 'אמן', מפני שהיה אומר שהוא ברכה לבטלה"⁴. את חוסר יכולתו לשנות את

¹ הלכות הרא"ש, נדרים, פ"ג סי' ב'. ועיי' שו"ת רדב"ז מכתב יד, או"ח-יו"ד, ח"ח, סי' קנ"ג.

² משנה כתובות פ"ז מ"י: "ואלו שכופין אותו להוציא: מוכה שחין, ובעל פולפוס והמקמץ, והמצרף נחושת, והבורסי".

³ שו"ת הרא"ש, כלל מ"ג, סי' ח"ט. הוראתו זו נמצאת גם בשו"ת הרא"ש, כלל י"ז סי' ו': "דע לך, כי מנהג רע הוא לכוף את האדם לגרש, מלבד אותם ששנו חז"ל שכופין אותם לגרש. והרבה כתבתי בזה בפסק. ומיום בואי לארץ הזאת מנעתי בכל ארץ קשטיליניא שלא לכוף לשום אדם לגרש במאמר האשה שאינה חפצה בו".

⁴ טור או"ח, סי' רס"ז: "נוהגין בטוליטולא, שלאחר שאמרו פסוק 'ושמרו' אומרים ברכת 'המולך [בכבוד]', אלא שמשנין בפתיחתה, במקום 'יראו עינינו' אומרים 'ישמחו השמים ותגל הארץ'. וזה מנהג טעות, שלא תקנו ברכת 'המולך' אלא לפי שתקנו לומר פסוקים

אורחות יהודי ספרד הביע גם בדבריו הבאים: "באשכנז ובצרפת נוהגין שמיד אחר שמברך המוהל, מברך אבי הבן 'להכניסו'... אבל ראיתי בארץ הזאת שאבי הבן מברך אחר גמר המילה, וקשה עלי המנהג, אלא שאיני יכול לשנותו".⁵

כאשר גילה שיהודי ספרד גובים כספים אחרי שחלפו עשרות שנים מיום כתיבת השטר, ואינם חוששים לשמיטת כספים,⁶ מחה בהם ללא הועיל. "תמהתי על זה מיום באתי לארץ הזאת, וצוחתי כי כרוכיא, וליכא דמשגח בי, ואמרו כי כבר נהגו כן בארץ הזאת, ואי אפשר לשנות מנהגו. ואמרתי מנהג כזה, שהוא לעבור על דברי תורה ולהוציא ממון שלא כדין, אין הולכין אחריו".⁷

הויכוחים שניהל בספרד בענין שמיטת הכספים לא השיגו את מטרותם: "מיום באי לארץ הזאת... דברים רבים היו לי עם גדולי העיר: מדוע אינם משמיטין כספים? ואומרים שכבר נהגו בכל הארץ הזאת שלא להשמיט ואי אפשר לבטל המנהג שנהגו זה ימים רבים, כי הרבה מלוות ישנות יש בארץ הזאת, והביאו לי ראיה ממנהגם מיפוי לשון שטרותיהם. ולא נתיישב לי טעמם".⁸

היו בספרד הנהגות ממוניות או משפטיות נוספות שלא היו לרוחו,⁹ אף כי לעתים עצם עין באופן חלקי. כך סיפר "כי בכל הארצות ששמעתי עליהם אין דנין דיני נפשות לולי פה בארץ ספרד, ותמהתי מאד בבאי הלום איך היו דנין

[בערבית של חול: 'ברוך ה' לעולם] שיש בהם י"ח אזכרות, תקנו לומר ברכה אחריהם; וכיון שאין אומרים פסוקים בשבת, למה יאמרו הברכה שתקנו בשבילם?... ואדוני אבי ז"ל לא רצה לענות אחריה 'אמן', מפני שהיה אומר שהוא [בשבת] ברכה לבטלה".

⁵ שו"ת הרא"ש, כלל כ"ו, סי' א'. ועי' שו"ת הרא"ש, כלל ד', סי' י'.

⁶ בארצות ספרד התפתחה תרבות משפטית של שטרות 'חוקים' עם סעיפי יפוי-כוח, שיעבדים ונוסחי גביה. בתוך זה צמח גם טיעון שיש 'יפוי לשון' קבוע בשטרות שמשמעו כאילו הלווה והמלווה סידרו שהשמיטה לא תשמט. הרא"ש שבדק את נוסחי השטרות, לא השתכנע שיש בהם תנאי המועיל לזה.

⁷ שו"ת הרא"ש, כלל ע"ז, סי' ד'.

⁸ שו"ת הרא"ש, כלל ס"ד, סי' ד'; כלל ע"ז, סי' ב'. את הבעיה הזו הזכיר גם בשו"ת הרא"ש, כלל ע"ז, סי' ו': "ושמטת כספים לא נהיגי בארץ הזאת, ולא ידעתי למה, ומה שאומרים לי בשביל יפוי לשון שישן בשטרות, לא מסתבר לי, דאיני יודע שום לשון שיועיל לבטל שמטה. ופרובול אין יודעין בארץ הזאת מהו, כיון שלא נהגו בשמטת כספים".

⁹ כגון בשו"ת הרא"ש, כלל ע"ט סי' ד': "מיום באי לארץ הזאת תמהתי על כי ראיתי כן בשטרות שעבוד מטלטלי אגב מקרקעי, דאם כן אין לך אדם שקונה חפץ מחברו, ורציית לבטלו. ואמרו לי, אף על פי שכותבין כן בשטרות, כבר נהגו בכל הארץ שאין מגבין לבעל חוב מטלטלי שמכר או שנתן הלוה מפני תקנת השוק". כיוצא בזה בשו"ת הרא"ש, כלל פ"ה, סי' י': "מה שטוענין יורשי הלוה להטיל חרם אם יש שידוע שהוא שטר אמנה, אם שטר ישן הוא, כמו שרגילין בארץ הזאת להוציא שטרות ישן נושן, לבי נוקף תמיד עליהם, ואמתלאה גדולה היא אם לא היה תחבולה למה שמרו זה ימים רבים אם לא כדי שתשתקע ותשתכח התחבולה ואז יוציאנו".

וסופרין מנין תיבות התפילות והברכות וכנגד מה נתקנו".²⁷ כמו כן העלה רבי יחיאל על נס את גישתם החיובית הכללית של בני אשכנז לקיום מצוות, ודבריו החריפים נתפרסמו על ידי אחיו רבי יעקב בעל הטורים (ה' כ"ט-ק"ג): "מנהג באשכנז שגדולי העיר מקדימין לתקוע כל מי שזריז בו יותר, מה שאין כן בספרד, שבורחים מן המצות עד שצריכים לשכור אחד מן השוק לתקוע להם".²⁸ דברים אלו הובנו כעדות אשר "העיד רבינו הטור... שהאשכנזים זריזים במצות יותר מבני ספרד".²⁹

בני הרא"ש הזכירו תופעה של בריחה ממצוות באקראי במהלך דיונים על תקיעת שופר. אביהם הרא"ש עצמו, שהתמרמר ביותר על תופעה חמורה זו, ציין כמה קלקולים מבישים המעידים על בריחה נרחבת ממצוות. בדרשה שנשא בשנת ע', שנים אחדות אחרי בואו לספרד, התאונן על כך הרא"ש, ודבריו שנאמרו בלעג מר נרשמו על ידי אחד השומעים ונשתמרו באוסף דרשות של רבי יהושע אָפֶן שוֹעֵיב שבכתב יד:

אמרו בסוכה:³⁰ "כך היה מנהגן של אנשי ירושלים, אדם יוצא מפתח ביתו ולולבו בידו, לבקר חולים ולולבו בידו, לנחם אבלים ולולבו בידו, והרא"ש ז"ל בראותו הפך זה פער פיו **בשנת שבעים** ואמר:

ועתה שאנו נכבדים יותר מאנשי ירושלים, אנו נותנין לולבינו לעבדינו להוליכו לבית הכנסת, ואדם נוטלו (בשעת) בבית הכנסת בשעת הנענוע לבד ובשעת ההקפה, כדי להתגאות בו, ומשליכו מיד לאלתר. חלילה שיישאר בידו רגע אחד שלא יתבזה בפני העם.

וכגון זה וכיוצא בו אנו נוהגים בעצם קיום המצוות. לא דיינו שאנו מתגאים כנגדם אלא כנגד בורא עולם, ומקלים מצוותיו. וכשמוציאין שני ספרי תורה ולא ימצא ש"צ סגן ליטול הספר שני, יעמוד בביזוי, ונשמט כל אחד וחס על כבודו שלא יתבזה עם ספר תורה, עד שיתנדב אחד מן הריקים ויטלנו.

ואף על פי שכל בני ישראל בני מלכים וחשובים אצל הבורא יתברך, כי כולם בני אברהם, יצחק ויעקב, אף על פי כן יש יתרון מעלה לאחד על

²⁷ טור או"ח סי' קי"ג, בשם אחיו רבי יחיאל.

²⁸ טור או"ח סי' תקפ"ה סעיף ה'. לשון זו היא מדברי רבי יחיאל כפי שנראה מדקדוק הלשון, וכן מבואר בפירוש ב'בית יוסף', שם, ובספרים רבים, ביניהם שו"ת מהר"י ברונא, סי' קי"ד.

²⁹ מהר"ץ חיות, דרכי ההוראה, פרק שני.

³⁰ סוכה מא ע"ב.

חבירו בחסידות ובחכמה ובדעת ובעושר ובכושר ובכבוד. שאלו נא וראו בכמה היה אחד משליך נשיאותו מנגד והיה מזלזל בייחוסו ליטול ספר תורה בזרועו, אולי היה מנובל בזה ונופל ממעלתו, ולא היה מוצא חיתון לבניו, והיו עושין עימו קטטה בני משפחתו.

והלא עינינו רואות, כשמראין כתב [=של איש רם] מבשר ודם בציבור, כמה קופץ כל אחד, אולי יגיע לידו, כדי שיתגדר בו ויתכבד בו ולא נבוש מעלילותיו.

שוטטו וראו באנשי לבב אשר הם מנשאים את נפשם, אם יש מתנשא לומר: "אני ארז לפני התיבה בראש השנה או ביום כיפור". או איש אשר נשאו נפשו לקרבה לתקוע שופר, או לפתוח פה ולדרוש ברבים להוכיח את העם, או להדליק נר חנוכה הוא בעצמו.³¹

בתשובותיו הביע הרא"ש את מורת רוחו מחזונים בספרד שאינם יראי שמים. הוא גילה לאחד משואליו כי "אני נתרעמתי מיום בואי הנה על חזני הארץ הזאת... נתרעמתי כי חזני הארץ הזאת הם להנאתם לשמוע קול ערב, ואפילו הוא רשע גמור אינן חוששין, רק שיהיה נעים זמירות, והקב"ה אומר: ³² 'נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה'".³³ תופעות כאלה לא היו אופייניות לקהילות אשכנז מולדתו, בה חכמי הדור שימשו כחזונים.³⁴

בראיה כוללת של מסורת אשכנז מול מסורת ספרד, נטתה הכף של הרא"ש באופן מובהק לצידה של אשכנז. את אשר עם לבו גילה הרא"ש כאשר נשאל בהיותו בספרד לגבי טיבה של מסורת על עופות טהורים. בהזדמנות זו הצהיר הצהרה שהידהדה בספרות ההלכה במשך דורות רבים:

דע, כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן, וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת,

³¹ כת"י פרמה 1896, מובא בספרו של ר"מ תא-שמע, כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 185. כתה"י מצוטט פה עם התיקונים בספרו של ר"ש עמנואל, עטרת זקנים: עיון מחודש בתולדותיהם של חכמים, ירושלים תשפ"א, עמ' 142-143.

³² ירמיהו יב, ח.

³³ שו"ת הרא"ש, כלל ד' סי' כ"ב. הובא בטור או"ח סי' נ"ג.

³⁴ ראה להלן פרק 'חזני אשכנז מגדולי החכמים' ופרק 'גדולי עולם כשליחי ציבור בימים מיוחדים'.

יותר מקבלת בני הארץ הזאת.³⁵

פוסקים חשובים הביאו את הדברים הללו של הרא"ש בדיוניהם ההלכתיים.³⁶ קביעתו בענין עדיפות מסורת אשכנז חיוקה ביותר את ידיהם של בני אשכנז בשמירה על מורשתם, וחכמים שונים ראו בהם הוראה כללית שלא לבטל מנהגי אשכנז מפני מנהגי ארצות אחרות. ביניהם אנו מוצאים את רבי יעקב ב"ר משה מולין הלוי מהרי"ל (-קפ"ז),³⁷ רבי אליעזר לינר טרינש אב"ד פֶּרְנַקְפּוֹרְט דְּמִיִּין (רנ"ג-שכ"ז),³⁸ רבי חיים מִפְּרִיִּדְבוֹרְג בעל 'ויכוח מים חיים' (-שמ"ח),³⁹ רבי

³⁵ שו"ת הרא"ש, כלל כ', סי' כ'. לפי הנוסח בדפוס שו"ת הרא"ש, היה מקום לחשוב בטעות כאילו רבינו הרא"ש לא התכוון להבדיל בין מסורות אשכנז וצרפת מול מסורת ספרד, שהרי בתחילת תשובתו זו, לפי נוסח הדפוס, כתב הרא"ש שגם בספרד לא אוכלים את העוף הנידון, כלשונו שם: "ששאלת: על החסידה... דע, כי בארצנו, ובספרד, אין אוכלין עוף המקנן על הבתים", ואם כן לכאורה יכלנו להבין שחוסר האמון שיש לו במסורת "הארץ הזאת" אינה ארץ ספרד כלל אלא ארץ אחרת בלתי נודעת לנו, וכביכול אין זה כדעה נפוצה אצל הפוסקים (ראה להלן) שהרא"ש לא סמך על מסורת ספרד מול מסורת אשכנז וצרפת. אך זו טעות המוכחת מסוף דבריו במשפט הסיכום הברור שלו: "**אני מחזיק את המסורת שלנו, וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרב. וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת**", כאן הבהיר שהמסורות המוסמכות נמצאות רק באשכנז וצרפת, ואין ספרד ושאר ארצות בכלל המוסמכות (גם אם בספרד לא הקילו באכילת אותה חסידה). נקודה זו מוכחת עוד יותר בנוסח המדויק של תשובות הרא"ש שנדפסו מחדש על ידי מכון ירושלים במהדורת תשפ"ה על פי כתבי היד: "דע, כי בארצנו, ובצרפת, אין אוכלין עוף המקנן על הבתים". מכאן מוכח שהרא"ש מעיד שרק באשכנז וצרפת נזהרו מאכילת אותו עוף, ומשמע שבספרד אכלו אותו, ואם כן מוכחת מסקנת הפוסקים המקובלת, שהרא"ש בכל דבריו נגד מסורת "הארץ הזאת" כיון על ספרד ממש. ועי' מאמרו המקיף של הרח"ג אהרן גבאי, 'יחס הרא"ש לנוסח התלמוד של ספרי ספרד', ירושתנו, ספר אחד עשר, תשפ"א, עמ' רצט-ש.

³⁶ פסקי רבינו מענדל קלויזנער, בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת חולין, ניו יורק תש"ן, דף נו ע"ב, עמ' שנג; בית יוסף יו"ד סוף סי' פ"ב; ים של שלמה, חולין, פ"ג, סי' קט"ו; דברי חמודות, חולין, פ"ג, אות שכ"א; באר הגולה, יו"ד סי' פ"ב אות ט"ז; כנפי יונה (לאנדסדופר), סי' פ"ב; תבואות שור לרבי אלכסנדר סנדר שור, סי' ל"ה ס"ק מ"ז; פרי מגדים יו"ד, שפתי דעת, סי' פ"ב ס"ק י"א; רבי רפאל הכהן המבורגר, מרפא לשון, עמוד המשפט, ווילנא תרל"ה, עמ' 90; שו"ת צמח צדק (לובאוויטש) יו"ד סי' ס'; שו"ת האלף לך שלמה לר"ש קלוגר, יו"ד, סי' קמ"א.

³⁷ שו"ת מהרי"ל, סי' צ"ה (ק'): "מסורת דידן עדיף, דכהאי גוונא כתב הרא"ש בתשובתו, ששאלוהו על עוף המקונן על הבתים אם הוא טהור יען כי יש מדינות שאוכלין אותו, והשיב שאין לסמוך עליהן דמסורת אשכנז שהוא חסידה עדיף שהתורה ירושה להם מאבותיהם הלכך ניסמי מסורת אחריני מקמי מסורת דידן".

³⁸ אגרות ותעודות, נדפסו ע"י ר"י זימר, מתולדות הרבנות בגרמניה במאה הט"ז, ירושלים תשמ"ד, עמ' 73: "גבלו הראשונים אשר בארץ המה, יסדו על אדני פז גזירתא, שלא לקבל

שיטת ה'אגור'

בארץ ספרד בדורם של תלמידי רבי משה ב"ר נחמן הרמב"ן (ד' תתקנ"ד-ה' ל') נתגלה ברבים ספר הזוהר. לאט לאט נתפשט הזוהר והחל לחרוט את רושמו על דעותיהם והליכותיהם של יהודים בארצות רבות. תפוצת כתבי היד הראשונים של ספר הזוהר היתה בספרד ובאיטליה. עד לשנת שי"ח נמנעו המקובלים מלהביאו לדפוס מחמת היסוסים שבגילוי פומבי של תורת הסוד והנסתר.¹ החכם האשכנזי הראשון הידוע לנו המזכיר את הזוהר היה רבי מנחם ציון בעל 'ספר ציוני' (ק'?!-ק"ע?),² שחי כמה שנים בצפון איטליה, ובהקדמת ספרו מסר כי בין ספרי הקבלה ששימשוהו נמצא הזוהר.³ אולם בספר 'ציוני' משמש הזוהר להבנת המקראות והסברת דעות בלבד, ולא כמקור הלכתי.

הראשון מחכמי אשכנז שהסתמך על הזוהר בתחום ההלכה היה רבי יעקב ברוך לנדא בעל 'ספר האגור' (ק"ע-רנ"ג),⁴ שנולד בגרמניה וחי באיטליה. וברמזו לספר הזוהר בכינוי 'ספרי המקובלים', ביקש אף לשנות מנוסח הקדושה המקובל באשכנז: "בכל מקום אומרים 'כתר יתנו לך' בקדושה, חוץ מבאשכנז.

¹ ע"י שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, בני ברק תשע"ח, פרק 'הדפסת הזוהר ומאבקי התפילין באיטליה'.

² A. Berliner, 'Seligmann Bing Oppenheim', Hebraeische Bibliographie, IX, 1869, p. 85

³ "הצבתי לך שנים עשר נציבים אשר עליהם תכנתי עמודי הספר... בהיר זוהר וספר יצירה..."

⁴ נטייתו לזוהר ניכרת בדבריו שבספר האגור, ס"י ל"ו: "תפילין... אני המחבר מצאתי בספר הזוהר בפרשת פנחס מאמר דרשב"י, דאין לברך על שניהם אלא ברכה אחת... ואני תמהתי על הני רבברי החולקים על רשב"י, אם היה שידעו מאמר זה, ומכל מקום העולם נוהגין לברך שתיים". השאיר את הדבר בתמיהה אך כאן לא דרש לשנות את מנהג העולם. הוא גם הזכיר לשבח שלושה מנהגי זוהר נוספים, שם, ס"י פ"ד: "נמצאו שלשה דינים בספר הזוהר בענין ציצית ותפילין מה שאינם נמצאים בכל הפוסקים הנמצאים בינינו. האחד, שכתוב שם שאיסור גדול הוא מי שמניח תפילין קודם לבישת הציצית. השני, שצריך שילבש תפילין של יד מיושב ושל ראש מעומד. והשלישי, שצריך שיקרב היו"ד שברצועה של יד אצל הבית של יד בקשירתו ומי שמרחקו ירחקו חייו ממנו. ולשלשתן יש טעם גדול מצד הקבלה, כאשר עוררתך אתה התלמיד החשוב בהיותי מפיק נצוצי דינור מפומי לפומך בקבלה האמיתית". בשלושה מנהגים אחרונים אלה של הזוהר שמצאו חן בעיני ה'אגור' אין שום עקירה של מנהג אשכנז מקובל. וע"י שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, בני ברק תשע"ח, עמ' 821-820.

מול מנהגים קבליים

משראה ספר הזוהר אור בדפוס, גברה במקומות שונים הנטיה לנהוג על פיו גם בפרטים שאינם מתיישבים עם המסורת. רבי משה איסרלש הרמ"א (ר"ף-של"ב) לא אחת התנגד למגמה זו,¹ וכלל גדול נקט: "אין לזוז מדברי הפוסקים, אף אם היו דברי הזוהר חולקים עליהם".²

בדעה זו דגל גם רבי שלמה לוריא המהרש"ל (ר"ע?-של"ד), אשר העיד כי "כל רבותי ואבותי הקדושים ששמשו גאוני עולם ראיתי מהם שלא נהגו... אלא כדברי התלמוד והפוסקים, ואם היה רשבי עומד לפנינו וצווח לשנות המנהג שנהגו הקדמונים, לא אשגיחין בהו, כי ברוב דבריו אין הלכה כמותו".³

כך היתה דעתם של רוב פוסקי אשכנז ופולין, כפי שכתב אחד מהם, רבי יעקב ישראל עמדין בעל 'מור וקציעה' ו'שאלת יעב"ץ' (תנ"ח-תקל"ו): "מדרשי הנעלמים... בדין והוראה אין אנו סומכין עליהם לגמרי... אפילו מדברי ספר הזוהר, להניח בשבילו מה שעלה בדינו משטת התלמוד והסכמת הפוסקים, כידוע דמעיקרא אדעתא דהכי קבלוהו ישראל עליהו, לא לסתור ולבטל מחמתו שום דבר בדיני התורה והכשר מצותיה בכלל... ואפילו במנהגים בעלמא אין אנו חוששים לסתור למה שנמצא כתוב בספרים כאלו לבטל מחמתו המוחזק בדינו".⁴

חשוב היה לרבי משה סופר בעל 'חתם סופר' (תקכ"ג-ת"ר) להבהיר בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים: "היכי דפליגי הנגלה עם הנסתר, אין לנו עסק בנסתרות, והנגלות לנו ולבנינו".⁵ קביעה זו נאמרה גם כלפי מסקנות הלכתיות שבנויות על יסודות "דאיתא בזוהר... בדבר שלא נזכר בשום מדרש הגלויה לנו, כי אם הנסתרות שאין לנו עסק בהם – שאין למדין הלכה על פיהם".⁶ ניתן להביא הרבה מדברי הפוסקים שנאמרו ברוח זו, כגון רבי יחזקאל לנדא

¹ עיי' שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, בני ברק תשע"ח, עמ' 482-483.

² דרכי משה, או"ח, סי' קמ"א. כלומר, הבי"י אינו חושש לדברי הזוהר במקום שתלמוד דידן חולק עליו, אבל חושש לזוהר במקום שהפוסקים שאחר התלמוד חולקים עליו, והרמ"א שבקי לזוהר גם אם הפוסקים הם נגדו.

³ שו"ת מהרש"ל, סי' צ"ח. ועיי' שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, עמ' 473-481.

⁴ ספר שמוש לר"י עמדין, אמשטרדם תקי"ח, דף נה ע"א. ועיי' שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, עמ' 326-323.

⁵ שו"ת חת"ס, או"ח, סי' ק'.

⁶ שו"ת חת"ס, או"ח, סי' קמ"ה.

מול מהרשד"ם שהתיר שינוי ממסורת אשכנז

בדור מגורשי ספרד נוצר קיבוץ גלויות יחיד במינו ב'מלכות תונג'רמה', כלומר באימפריה העות'מאנית, היא הממלכה הטורקית-אסלאמית ששלטה בחלקים נרחבים של ארצות הברלקן והמזרח התיכון. היו בה קהילות עם מסורות שונות, היינו של יהודי ממלכת בייזנטיון הותיקים שישבו בברלקן מדורי דורות, ולצידן קהילות חדשות של יהודי גרמניה שנמלטו מהרדיפות בארצם, גם קהילות של יוצאי איטליה וסיציליה, ועל כולן המוני מגורשי ספרד ופורטוגל שזה מקרוב באו. ריבוי הקהילות יצר חיכוכים ביניהן בענייני הלכה ומנהג, והספרדים בשל מספרם הגבוה והנהגתם הרוחנית המוצקה, השליטו את מנהגיהם על קהילות רבות באזור, ובהדרגה הצליחו להכניע את רוב הקהילות הלא-ספרדיות, ולהביאן לאמץ את נוסח התפילה הספרדי עם מנהגים שהביאו מספרד.

בין גדולי הספרדים שהתגוררו בטורקיה אחר גירוש ספרד, היה רבי שמואל די מדינה מהרשד"ם (רס"ו-ש"ן). הוא ערך השוואה בין נוסח התפילה הספרדי והאשכנזי, והסיק כי הספרדי עדיף בתחום הפיוט. היו לו טענות על סגנונם הקשה של פיוטי האשכנזים שאינו מאפשר למתפללים להבין את אשר יאמרו, ועל כן הורה כי ראוי גם לאשכנזים לאמץ את נוסח תפילתם של הספרדים כדי לזכות לפיוטיהם הבהירים:

ידוע שבתפלות כמו שמונה עשרה שבחול ושבע שבשבתות וימים טובים, ותשע שבראש השנה, איני רואה שיש בהן שנוי כלל, כי תורה אחת כללנו... ואין הפרש אלא בפיוטין וקרובי"ץ שאומרים בתוך התפלה... ומצינו למדין מפי... גאוני עולם... כי עיקר תפלה שתהיה בלשון צח וערוך בפי הכל, חכמים ונבונים וגם אפילו לטפשים, ועל כן ידוע כי בכל תפלות שקהלות קדושות ספרד אומרים אין להם רק אותם שתקנו חכמים, ואפילו הפיוטים שאנו אומרים לבד התפלה הם מהר"ר יהודה הלוי ז"ל ומהר" שלמה גפירול ז"ל ומהר" אברהם ן' עזרה ז"ל, כלם לשון הקדש צח מובן לכל... אשר מהטעם מה שכתבתי נראה בעיני שלא די שאין לגנות לאותם העוזבים סדר שאר מנהגי תפלות ותופסים סדר תפלות ספרד, אלא יש לשבח להם, כי מי יודע, אולי קדמוניהם אם היו רואים סדר ספרד היו עושים כן מן הטעם שזכרתי?... על כן אני אומר שכיון שדרך סדר ומנהג ספרד בטוח מכל נזק הנזכר, כוליה, צריך להחזיק הדין עם אותם התופסים סדר מנהג ספרד, אשר הוא סדר צח ומסודר בפי הכל, חכם וטפש, ויכולים לכוין חזרת ש"צ, מה שאין כן

מול מנהגים ספרדיים

לנוכח התחזקות ההשפעות הספרדיות בדורות האחרונים עמדו חכמי תורה אשכנזיים וביקשו לבצר את כוחה של המסורת האשכנזית. בלט בזה רבי יואל סִיִּקְיִשׁ בעל 'בית חדש' הבי"ח (שכ"א-ת'), שדחה כל שינוי ומעבר מנוסח אשכנז לנוסח ספרד, ומחה באותם מבני דורו שהחליטו לשנות מילים בודדות בתפילה: "שרי להו מארייהו, כי אף על פי שכך הוא בסדור הספרדים, אנו אין לנו אלא סדור קדמונינו הצרפתים והאשכנזים".¹ על טענת רבי שבתי סופר מִפְּרָמִיִּשְׁלָא (- ש"ף) בענין נוסח ברכת 'בונה ירושלים' כאילו "נוסח ספרדי... נראה יותר מתוק", השיב הבי"ח: "לא טעו בה... רבותינו ז"ל גדולי ארץ אשכנז!"² על שינוי נוסח נוסף בברכות השחר על פי נוסח ספרד של הרי"ף והרמב"ם, בניגוד למסורת רבותינו שבאשכנז, הגיב הבי"ח במילים חריפות עוד יותר: "כך היה כתוב בכל הסידורים שלנו וכך סדרן ה'ירוקח'... וה'אגודה'... והסמ"ג... ועל כן אין לשנות על פי הסדורים הנדפסים מחדש, כל אחד לפי רצונו, ולא שאלו פי הגדולים אשר בארץ, ועתידין ליתן עליהן את הדין".³

זו היתה גם דעת חתנו רבי דוד הלוי בעל 'טורי זהב' הט"ז (שמ"ו-תכ"ז), שמתח ביקורת על "מדקדק אחד" שנטה אחר "סדור ספרדים, ובודאי לא יפה עשה בזה... וכל המשנה ידו על התחטונה, הן בזה הן בשאר מקומות בתפלות ושבחים".⁴

ככל שנקפו השנים הלכה והתרחבה הפזילה לעבר מנהגים ספרדיים. ההשפעות הללו נתנו את אותותיהן באופן פומבי תחילה במקומות שבהם היו קהילות מגוונות, אשכנזים לצד ספרדים-פורטוגזים, כפי שהיה בקהילות אה"י (אַלְטוֹנָה-הַמְּבוֹרָג-אֶנְדֶּסְבֶּק), והדבר ניכר בדבריו של אחד הפוסקים שהיה מחכמי קהילה משולשת זו רבי אפרים הַקָּשֶׁר מהמְבוֹרָג בעל 'אדני פז' (- תקי"ט): "איסור ועון פלילי להחדשים אשר מקרוב באו, אשר משנים ממנהגי העיר ופוסחים על שלושה סעיפים, מנהג ספרד, אשכנז ופולין, בנוסח התפלה

¹ בי"ח, או"ח, סי' מ"ו, ד"ה אתה הוא.

² בי"ח, או"ח, סי' קי"ח, ד"ה י"ד בונה ירושלים.

³ בי"ח, או"ח, סי' מ"ו, ד"ה ומ"ש וכי מסיים.

⁴ ט"ז או"ח סי' מ"ו ס"ק ט.

אשכנז (גרמניה) – ארץ מוצאם של יהודי פולין וליטא

בתקופת פריחת התורה באשכנז בימי הראשונים, לא נשמע קולם של מעט היהודים שחיו במזרח אירופה. במכתב אל רבי יהודה החסיד (ד' תתקע"ז) תיאר רבי אליעזר מִפְּיָהֶם (בוֹהֶמְיָה) את המצוקה הרוחנית ששררה בארצות אלה: "רוב מקומות שבפולין ורוסיא ואונגריין... אין שם לומדי תורה מתוך דוחקם, ושוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו, והוא להם שליח ציבור ומורה צדק ומלמד בניהם... ומשתבטלם... ישארו בלי תורה ובלא תפלה ובלא מורה צדק".¹

בשלהי תקופת הראשונים עוד לא ניכר שינוי במצבה הרוחני של יהדות פולין. רבי ישראל מִפְּרוֹנָא (ק"ס-ר"ס) בתשובה הלכתית לפולין, המשיך לתארה כמקום שאינו מרכז תורה, בנמקו את זהירותו במתן פסק מתבקש: "תשובה זו שלחתי לקרקוב [=קראקא], ואף על פי שיש בידי לצדד צדדין להתיר, לא מלאני לבי להקל לצרף הטעמים כאשר כתבתי בתשובתי הארוכה, לפי שאינם בני תורה".²

חסרונה של מורשת תורנית בארצות פולין בימי הראשונים הביאה כעבור דורות רבים את רבי יאיר חיים בִּפְרֶךְ בעל 'חות יאיר' (שצ"ח-תס"ב) לידי הקביעה, שלא יתכן שחכמי תורה חיו אז בפולין. בנסיגונו לברר פרטים על רבי אלכסנדר זיִסְלִין הכהן מִפְּרֶנְקֶפּוֹרְט בעל 'ספר האגודה' (ק"ט), הגיע למסקנה שהיה 'אשכנזי' אמתי, היינו איש אשכנז, ולא בן פולין: "היה קדמון במאה שנים הראשונים לאלף הששי... והיה אשכנזי, שבאותן הימים לא היה חכם מפורסם בפולין, ואפשר כי עדיין לא נתיישב בבני ישראל".³ כיון שלא הותירו יהודי פולין הראשונים נחלה רוחנית, שלא כיהדות פולין בימיו, שאת התפתחותה הכיר היטב,⁴ התעורר אצלו ספק על עצם קיומם בתקופת הראשונים.

רבי יוסף יוֹזֶפָא האן נְוִיֶלְיִנְגֶן מִפְּרֶנְקֶפּוֹרְט דְּמִיִן בעל 'יוסף אומץ' (ש"ל-שצ"ז), ביקש להכריע כי "קריאת החי"ת שאנו האשכנזים קוראין כמו ה"א

¹ אור זרוע, ח"א, סי' קי"ג.

² שו"ת מוהר"י מברונא, סי' נ"ה.

³ שו"ת חות יאיר, סי' א' השגה י'.

⁴ מקור חיים, קיצור הלכות, סי' רכ"ד סעיף ו'.

[גרמנית], נראה לי דהדין עמנו... ולכן נראה לי שארץ פולניא שנתיישה בגדולים אחר אשכנז, כמפורסם בפוסקים, בדו ענין קריאת חתי"ן מליבם".⁵ ההתפתחות הרוחנית של יהדות פולין וליטא הגיעה באיחור. מרבית גאוני התורה ומרביציה שהפכו את פולין וליטא למרכז עולמי של חכמים וסופרים, היו יוצאי אשכנז ותלמידיהם המובהקים. בין הראשונים היו רבי יחיאל לוריא מאלזס שהתיישב בפריסק דליטא (ר"ל-), בנו רבי אברהם לוריא (רפ"ב) זקנו של מהרש"ל, רבי משה הלוי ממגנצא הוא מהר"ם מינץ (קע"ה-ר"ס?), שהתיישב בפוזנא, רבי קלמן מוורמיישא (ש"ד) שהתיישב בלבוב, ואחרים כמותם.

תנופה גדולה בחיי הרוח של יהודי פולין נתן רבי יעקב פולק (ר"ל-ש"א), מגדולי ראשי הישיבות בכל הזמנים. רבי יעקב פולק היה תלמידו של רבי יעקב מרגלית בעל 'סדר הגט' בנירנברג, שבדרום גרמניה, שימש ברבנות בפראג והעתיק את מושבו לעיר קראקא שבפולין, העמיד בה ישיבה גדולה, ופיתח בה במיוחד את שיטת הפלפול בלימוד סוגיות, שיטה שבחריפותה ועיונה המעמיק התקרבו תלמידים רבים ללימוד התורה.

מישיבתו של ר"י פולק יצאו גדולי ישראל, עמודי התורה וההוראה, שמהם פשטה תורה בכל פולין והכשירה לתפוס את מקומה במרכז העולם היהודי. במשך הדורות אלפי תלמידים נתקבצו בישיבות הגדולות שנפתחו בקראקא, בלובלין, בלבוב, בפריסק ובקהילות נוספות, והביאו מתורת רבותיהם למושבות מגוריהם בכל רחבי אירופה.

התיישבות יהודית קיימת היתה בפולין עוד לפני בואם של גדולי אשכנז. יהודים ותיקים אלה בפולין היו גם הם ברובם המכריע יהודים מגרמניה, ולא בכדי גדולה היתה השפעתם של גדולי התורה מאשכנז שהגיעו אליהם בתקופה מאוחרת יותר, ולפיכך מכונים המוני יהודי פולין ועמם כמעט כל יהודי מזרח אירופה בשם 'אשכנזים' – 'אשכנז' היא שמה של גרמניה במסורת ישראל – ושפתם שהיא ניב גרמני ישן נקראת 'לשון אשכנז' או 'יידיש־דייטש' ('גרמנית-יהודית'), וכל תרגום ללשון הדיבור נקרא בקצרה 'טייטש' היינו 'דייטש' ('גרמנית'). עובדות יסוד אלה מעידות ללא הרף על המוצא החד משמעי של החברה היהודית בפולין כחברה שמוצאה הוא מגרמניה.

בנוסף לשמות המשפחה 'אשכנזי' ו'דייטש' המגדירים את נושאייהם כצאצאי יוצאי ארץ אשכנז היא דייטש־לנד, קיימים עד דורינו שמות משפחה שונים שמקורם ביישובים ואזורים גרמניים, מהם של משפחות ענפות וידועות במזרח

אירופה, שמות המצביעים ברוב המקרים על מוצאן של משפחות אלו, כגון: אַוּרְבַּךְ Auerbach / אולמן Ulm / אֶטִינגֶר Oettingen / אֵיזֶנבַּךְ Eisenbach / אֶפֶשְׁטַיִן Eppstein / בֶּכְרַךְ Bacharach / בְּרִילִינֶר Berlin / גִּינְצְבוּרְגֶּה Günzburg / הַלְבֶּרְשְׁטַאם Halberstadt / הַלְפְּרִין Heilbronn / ווֹלְרֶשְׁטַיִן Wallerstein / ווֹרְטֶהֵיימֶר Wertheim / זוֹנְנֶפֶלְדֶּה Sonnefeld / זֵייבֶּלְדֶּה Seewald / זַקס Sachs / לַנְדַּא Landau / מְנֶהֵיימֶר Mannheim / פֶּרְנֶקֶל Franken / קִידוֹרְף Kühdorf / קֶצְנֶלְבּוּגֶן Katzenelnbogen / רֶגֶנְשְׁבוּרְגֶּה Regensburg / רוֹטֶנְבֶּרְגֶּה Rothenburg / וְשְׁפִירָא Speyer.

עובדת המוצא הברור של המוני יהודי מזרח אירופה עמדה ביסוד דבריהם של גדולי פולין בביסוס מסורותיה של אשכנז בארצות פולין, ולכן הם הכריזו על כך בהזדמנויות שונות. כך עשה רבי משה אֵיסְרֶלְשׁ הרמ"א (ר"ף-של"ב) בהבהירו את הלכות סירכות הריאה: "כבר נהגו באלו הארצות להטריף הכל ואין לשנות, כי מנהג קדמונים הוא באשכנז וצרפת **שאנו מבני בניהם**, ולכן אין להכשיר שום סרכא בריאה".⁶ הוא חזר והזכיר זאת בהזדמנויות שונות: "**אנו בני אשכנז** לא מזכירין טל, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים".⁷ גם על דברי ה'בית יוסף' כי "מנהג האשכנזים שאוחזין ספר תורה ערום",⁸ העיר הרמ"א: "**ואני מבני בניהם**, ולא ראיתי מנהג זה ביניהם".⁹

חכמי פולין בעת ההיא ראו זאת לכבוד לציין את יחוסם לבני אשכנז וגדוליה. דוגמה לכך יש אצל רבי יחיאל מִיכָל מוֹרְפֶטְשִׁיק מלוֹבְּלִין בעל 'מנחה חדשה' (-שני"ג) החותם את שמו בהוסיפו מידע זה: "יחיאל בן לא"א הח"ר ידידיה בן לא"א מורי זקני מהר"ר מיכל קרצינג **הנשרש מחכמי וגדולי רֶעֶנְשְׁפּוּרְגֶּה**".¹⁰ יחוס זה היתה לו השלכה ישירה על עמדותיו ההלכתיות כפי שציין באחד מחיבוריו: "הארכתי ביותר בספר 'לקט שכחה פאה' בהרבה עניינים כמו **שקבלתי מבית אבותי תושבי רֶעֶנְשְׁפּוּרְגֶּה**".¹¹

שייכות עמוקה זו לאשכנז היתה ברורה לגדולי פולין המובהקים, כפי שניתן לראות בהתבטאויות שלהם בכמה מכתביהם. כך אצל רבי מרדכי יפה בעל ה'לבוש' (ר"ץ-שע"ב): "מנהג קדמונים הוא, באשכנז וצרפת, **ואנו מבני בניהם**,

⁶ שו"ע, יו"ד, סי' ל"ט סעיף י"ח.

⁷ שו"ע, או"ח, סי' קי"ד סעיף ג'.

⁸ בית יוסף על טור או"ח סי' קמ"ז.

⁹ דרכי משה שם, אות ב'.

¹⁰ פרקי אבות עם פירוש מנחה חדשה, קראקא של"ו, דף פא ע"ב.

¹¹ סדר ברכות, מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשס"ג, עמ' כח.

מול מנהגי פולין וארצות מזרח אירופה

שורשיה של יהדות פולין וארצות מזרח אירופה נטועים עמוק באשכנז, אך אינם תמיד עתיקים כבמולדת אשכנז עצמה. ראוי להבהיר, שקהילות פולין הותיקות, הטרנס־חסידיות, המשיכו במשך מאות שנים את מנהגי אשכנז בצביונם האוסטרי, את 'מנהג אָוסְטְרִיִּיךְ', ולא בצביונם הותיק של הקהילות הקדומות בגרמניה, 'מנהג רִיִּינוס'.

'מנהג רִיִּינוס', הוא מנהג אשכנז הקדום של קהילות שו"ם (שְפִיִּרָא, ווֹרְמֵיִשָּׁא, מְגֻנְצָא) שנמסר ונשמר עד הדור האחרון בעיקר באזור נהר הַרִיִּין בגרמניה המערבית, ועל כן שמו מני קדם הוא 'מנהג רִיִּינוס'. ברבות השנים עברה בירתו הרוחנית של המנהג העתיק הזה לִפְרָנְקְפּוֹרְט על נהר מִיִּין.

לצדו של מנהג קדום זה היה קיים הענף השני של מנהגי אשכנז, הוא 'מנהג אָוסְטְרִיִּיךְ'¹ (אָוסְטְרִיִּיִּה), שהתפתח בשלהי תקופת הראשונים בחבלים המזרחיים של ארצות הגרמנים והתפרס על פני ארצות מרכז אירופה ומזרחה עד שנודע כימנהג פולין הטרנס־חסידי, על שם הארץ מרובת האוכלוסין ומרכזי התורה בדורות האחרונים. נמצאו אמנם הבדלים בין 'רִיִּינוס' ו'אָוסְטְרִיִּיךְ', בענייני תפילה ופיוט או הנהגות, ובעקבותיהם גם הבדלים בין אשכנז ופולין הקדומה, אך ברוב הזמנים היו אלה מועטים ביותר.²

כדי לסבר את האוזן של בני דורנו, נדלג כמה דורות קדימה ונתבונן בתנועת החסידות שנולדה בתקופה מאוחרת. ההבדלים בין מנהגי ארץ אשכנז לבין מנהגי ארץ פולין לפני גזירות ת"ח־ת"ט, ניתן להשוותם דרך משל להבדלים כיום בין חסידות ויז'ניץ לחסידות זְעֵלֶז. לעומד מבחוץ אין ניכרים ההבדלים הללו, חסידי שתי תנועות אלו דוברים יידיש מזרחית בניבים שמוצאם מפולין, מתפללים בהגיית לשון הקודש של פולין המאוחרת, לבושים פחות או יותר באותם בגדים ייחודיים, וכמובן מגדירים עצמם כממשיכי דרכו של רבי ישראל בעש"ט. אולם העומד מבפנים יכיר בגוונים וניואנסים שמבדילים ביניהם, ולא כאן המקום לפרטם. כך גם באשכנז ופולין באותם ימים, רב היה המשותף על המפריד.

¹ Österreich, מילה גרמנית שמשמעותה: 'הממלכה המזרחית'.

² עיי ר"ד גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ח"א, ראש השנה, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' יג-יד; ר"ש שפיצר, 'מנהג בני אושטרייך, מקורו והתפתחותו בימי הביניים', סיני, פז (תש"ס), עמ' נה-סד.

ציות לפסקי הרמ"א באשכנז

אחת הסיבות העיקריות שהביאו את רבי משה איסרלש הרמ"א (ר"ף-של"ב), לחבר את הגהותיו על ה'בית יוסף' וה'שולחן ערוך', היא היעדרם של מנהגי פולין ואשכנז בחיבורים הללו. הרמ"א העריך את הספר 'בית יוסף' של גדול הדור הספרדי רבי יוסף קארו (רמ"ח-של"ה), אך היו לו השגות עליו. בהקדמתו לספר המקביל שהוא עצמו חיבר, 'דרכי משה', נקב בשלוש סיבות שהביאוהו לפרסם את ספרו הוא בנוסף ל'בית יוסף'. הסיבה האחת, הצורך בהבאת דברי הפוסקים בקצרה כדי להקל על הלימוד בהם, הסיבה השנייה, הצורך בידיעת מקורות שהב"י לא הזכירם או לא ראה אותם, והסיבה השלישית ולדעתו הגדולה שבהן: "השלישית והוא העיקר והוא התכלית המבוקש בזה המחקר, כי ידוע שהרב המחבר 'בית יוסף', בטבעו אל הגדולים נכסף, ופסק הלכה בכל מקום על פי שנים ושלושה עדים... הרי"ף הרמב"ם והרא"ש... ולשאר רבוותא אדירי התורה לא חש עליהם". צורת פסיקה זו שאינה מתחשבת בספרי הפוסקים האחרים והמאוחרים להם, העלימה ידע חיוני על הכרעות פוסקי אשכנז, "ועל ידי זה הדבר סתר כל המנהגים אשר באלו המדינות".

כדי לקבוע את עניני ההלכה והמנהג, חיבר הרמ"א את הגהותיו על השולחן ערוך, שכללו את מנהגי האשכנזים כפי שפשטו בפולין, וכך כתב בהקדמה ל'מפה' שפרס על השולחן ערוך:

אמר משה בן לא"א הר"ר ישראל זלה"ה, בהיות כי הגאון המחבר 'בית יוסף' ו'שולחן ערוך' שלו, חכם עדיף מנביא, טבח טבחו ערך שלחנו לא הניח אחריו מקום להתגדר בו, לולי ללקט דברי האחרונים ולהורות דרך המנהגים שנהגו במדינות אלו, באתי אחריו לפרוס 'מפה' על 'שולחן ערוך' שחבר עליהם כל פרי מגדים ומטעמים אשר יאהב האדם, ובלא זה, השלחן אשר הוא ערך לפני ה' לא נתנו עדיין לבני אדם אשר במדינות אלו, אשר רובי מנהגי מדינות אלו לא נהיגין כוותיה... ויבואו התלמידים אחריו וישתו דבריו בלא מחלוקת, ובזה יסתרו כל מנהגי המדינות".

את חששו זה הביע הרמ"א בהקדמה לספרו 'תורת חטאת', עוד בטרם ערך לדפוס את ספרו 'דרכי משה' וחיבר את 'המפה': "הרבה דינים אין אנו נוהגים כמסקנת הרב הגדול הגאון מוהר"ר יוסף קארו י"ץ אשר כבר נתפשטו ספריו בכל ישראל, ואם יפסוק אדם אחר דבריו בפרט בדיני איסור והיתר אשר יסד בשלחן ערוך שלו יסתור כל מנהגים שנוהגים בהם במדינות אלו, על כן אמרתי

לתקן הדבר לשם שמים, והוא יעזרני להוציא מחשבתי לפועל¹.

כללי ההלכה של הרמ"א הם אשכנזיים באופיים, ופסקיו ברובם עולים בקנה אחד עם הפסיקה האשכנזית, כדברי הרמ"א ש"המנהג בכל הגלילות האלו לנהוג אחר בתראי חכמי אשכנז ז"ל, בכל דבריהם"¹. הוא אף הצהיר שזו הדרך המקובלת עליו בפסקיו: "כתב (מהרי"ו) [מהרי"ל] בתשובה סימן קע"א, דעל הרוב פוסקים על פי התוספות ומוהר"ם [מרזטנבורג] וראבי"ה². וכן מרגלא בפומי דאינשי לפסוק כדברי ה'מרדכי ואשיר"י [=הרא"ש] ובעל הטור רבי יעקב ב"ר אשר, ובדרך זה הלכתי, ושאר הנחתי"³.

בהקדמתו ל"שולחן ערוך" הדגיש עד כמה חשובים להלכה הם ספריהם של חכמי אשכנז: "החכמים שמימיהם אנו שותין, והם הפוסקים המפורסמים בבני אשכנז אשר היו לנו תמיד לעינים, ופסקו מהם קמאי דקמאי, והם ה'אור

¹ דרכי משה הארוך, יו"ד, סי' ל"ה אות ג'; דרכי משה הקצר, יו"ד, סי' ל"ה אות ו'. כפיפות זו לחכמי אשכנז היא מאפיין מובהק אצל גדולי ארץ אשכנז, כפי שמצינו לדוגמה בדבריהם הבאים. לשון רבי חיים מפרידבורג בויכוח מים חיים, כלל י"ז דין א': "מנהג אשכנזים ובני ריינוס, שנמשכים אחר ה'מרדכי... בשם ראבי"ה, שהיה גם כן במדינות האלו". לשון רבי משה יצחק מזיא בשו"ת יפה נוף, יו"ד, סי' ק"א: "מאחר שמהרי"ל, שהיה אשכנזי, כתב בפשיטות שהמנהג לאיסור, היאך אדם יוכל לפרוץ גדר בכל מדינות אשכנז?". לשון רבי יוסף יוזפא האן נירלינגן ביוסף אומץ, סי' תת"ג: "אנן יש לנו לנהוג כדברי מהרי"ו שהיה אשכנזי". עוד כתב ביוסף אומץ, סי' תתקע"א: "בחרתי לי לומר כגירסת מהרי"ם [מרזטנבורג] שהיה מארצנו וגם מהרי"ל, שרובא דרובא ממנהגינו בארץ אשכנז הם על פיו... שאנחנו בני אשכנז נעשה כמו שהנהיגו אותנו חכמי מדינתנו". כפיפות זו לחכמי אשכנז צוינה גם על ידי בעל ה'ערוך לנר' בספרו ביכורי יעקב, סי' תרמ"ה ס"ק י': "הב"ח... דעתו להחמיר כדעת הרי"ן... ולעניות דעתי המיקל בזה לא הפסיד, כיון שהיאור זרועי והסמ"ק וה'תורות הדשן, שהם מגדולי חכמי אשכנז, הכריעו שלא כדעת הרי"ן... וגם הרמ"א כתב שכן נוהגין, מי יבא אחריהם להכריע כדעת הרי"ן בלי ראייה". בבהירות רבה כתב זאת רבי נתנאל ווייל בעל 'קרבן נתנאל' בשו"ת תורת נתנאל, סי' ל"ח, ד"ה תשובה: "עם היות שהרמב"ם והרשב"א והרי"ן והרב המגיד והרמב"ן סוברים... מכל מקום אנן בני אשכנזים גרין אחרי חכמי אשכנזים, הלא הם הרי"ם [מרזטנבורג] והרא"ש". ועיי' במבוא של ר"י דומב לשו"ת מהרי"ו ווייל, מכון ירושלים, ירושלים תשס"א, עמ' 20. ועי' מה שכתבנו בפתיחה לספר מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 95-105; הישיבה הרמה בפירודא, ח"א בני ברק תש"ע, עמ' 59; שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, בני ברק תשע"ח, פרק 'ברכה על תפילין בחול המועד', תת פרק 'השפעת הרא"ש לדורות'. דומה היא הקביעה בספר חזון איש, יו"ד, ה' כבוד רבו, סי' ק"נ ס"ק ח': "אותה המדינה שרוב התורה שבידם הוא מרב אחד ומתלמידיו ומתלמידי תלמידיו, עושין כרבים אף במקום שרבים החולקים".

² שו"ת מהרי"ל, סי' קע"א: "ברוב מקומות נהגין כשיטת התוספות וראבי"ה ומהרי"ם".

³ הקדמתו לספר דרכי משה.

מול מנהגי הרמ"א

ראינו כמה העריצו חכמי אשכנז את הרמ"א **כפוסק** וכמה השתדלו ללכת לאור הוראותיו. אולם חכמים אלה הבהירו שאין חיבוריו של הרמ"א **מקור מוחלט למנהגים**.

כידוע באשכנז נהגו על פי מהרי"ל כמעט בכל המנהגים,¹ לעומת זאת בפולין נהגו על פי ספר המנהגים של רבי יצחק אֵיִזֵיק טִיִרְנָא ומקורות אחרים.² באותה מידה שבה לא בטלו מנהגי אשכנז בצביונם הפולני בפני סמכותו הגדולה של ה'בית יוסף' (רמ"ח-שלי"ה), לא בטלו מנהגי אשכנז המובהקים בפני סמכותו הגדולה של הרמ"א. יתרה מזו, אף קהילות הספרדים לא ביטלו את מנהגיהן בפני ה'בית יוסף', כפי שהעלה לאחר חקירת הענין, רבי יוסף מוֹלְכוֹ בעל 'שֶׁלַחן גבוה' (תנ"ב-תקכ"ח), "דלא קבלנו הוראותיו אלא בדבר שאינו מצוי בקבע ולא נהגו כבר, אבל בדבר שהוא מנהג קדמון לאסור או להתיר, אף על פי שנתפשטו אחר כך הוראותיו, המנהג לא זז ממקומו... וזה כלל גדול שאין לו תשובה".³

גישה זו עולה בקנה אחד עם כללי הרמ"א עצמו שהורה: **"אין לבטל שום מנהג** או ללעוג עליו",⁴ "ואל ישנה אדם **ממנהג העיר** אפילו בניגונים או בפיוטים שאומרים שם".⁵ יתרה מזו כתב הרמ"א על מה שהאבלים "עכשיו נוהגין שאין יושבין במקומם... ואין למנהג זה עיקר, מכל מקום אין לשנות מן המנהג, כי **כל מקום לפי מנהגו**".⁶ דרכו זו ניכרת לאורך כל השולחן ערוך, בו התבטא פעמים רבות מאוד בלשונות כאלה: "ואין לשנות המנהג";⁷ "וכן נוהגין

¹ הארכתי בכך בפתיחה לספר המנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש, ח"א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 95-105.

² מבואר בשו"ת רמ"א, סי' ל"ה: "במנהגים של מוהר"ר אייזק טירנא שאנו נוהגין בתרייהו".

³ ר"י מולכו, שולחן גבוה, שאלוניקי תקט"ו, כללי השולחן ערוך, כלל ט"ו, דף ב טור ג.

⁴ רמ"א, או"ח סי' תר"צ סעיף י"ז.

⁵ רמ"א, או"ח סי' תר"יט סעיף א'.

⁶ רמ"א, יו"ד סי' שצ"ג סעיף ב'.

⁷ או"ח סי' תנ"ה סעיף א'; יו"ד סי' פ"ט סעיף ד'; יו"ד סי' צ"ו סעיף ד'; יו"ד סי' ק"ה סעיף ט'; חו"מ סי' שס"ח סעיף א'. ובתוספת לשון ביו"ד סי' שפ"א סעיף א': "ואין לשנות המנהג, כי מנהג קדום הוא ונתייסד על פי ותיקין".

ואין לשנות",⁸ או: "כן המנהג פשוט במדינות אלו ואין לשנות".⁹
לאור זאת מובנת קביעת רבי ישעיה הלוי הורו"ץ בעל 'שני לוחות הברית'
השלייה (ש"ך-ש"ץ): "רמ"א... כן דרכו שלא לסתור מנהג הנהגה, ובכל מה
דאפשר לקיימו".¹⁰

באשכנז מניקדם הורגלו לקבל את פסקיו של עמוד הוראה גדול בתנאי שלא
יתנגשו במנהגים הקיימים. כך מסר רבי יהודה הלוי מ"ץ אב"ד פדואה בעל
'שו"ת מהר"י מ"ץ' (קס"ח-רס"ח) על דרכו של מהר"ל: "**בדבר שאין בו מנהג
ובדבר חדש**, שמעתי שמהר"י מ"ץ ס"ל ז"ל רוב פסקיו הלכו אחר
ה'אגודה".¹¹

יחס כזה שרר באשכנז גם כלפי הרמ"א. עם כל החשיבות הכבירה שהעניקו
רבני אשכנז לרמ"א כפוסק בכל ההלכות וההכרעות בהן אין מנהג קבוע, סברו
אלה שלא יתכן שהרמ"א רצה לשנות את מנהגי אשכנז המורגלים בעם ולכפות
עליהם את מנהגי פולין.

הראשון שהדגיש זאת היה חברו של הרמ"א בישיבת לובלין ואחיו של
מהר"ל מפראג, הוא רבי חיים מפרידבורג (-שמ"ח). בהיותו יליד פולין הכיר
היטב את מנהגיה, אך בבגרותו כשהגיע לאשכנז, נחשף למלוא היריעה של
מנהגי אשכנז ואיכותם הרבה. בהקדמתו לספר 'ויכוח מים חיים' סיפר את
סיפור חייו זה ועל היכרותו עם הרמ"א בישיבת רבי שלום ש"ק בלובלין

⁸ בלשון זו וכיוצא בה ברמ"א או"ח סי' ח' סעיף ו'; או"ח סי' ט' סעיף ה'; או"ח סי' ל"ז סעיף ג'; או"ח סי' מ"ו סעיף ח'; או"ח סי' מ"ו סעיף ט'; או"ח סי' קצ"ט סעיף י'; או"ח סי' רמ"ב סעיף א'; או"ח סי' רס"ב סעיף א'; או"ח סי' של"ז סעיף ב'; או"ח סי' תנ"א סעיף י"ח; או"ח סי' תנ"ג סעיף א'; או"ח סי' תס"ח סעיף י'; או"ח סי' תק"ה סעיף א'; או"ח סי' תרע"א סעיף ז'; יו"ד סי' כ"ד סעיף ה'; יו"ד סי' כ"ד סעיף י"ד; יו"ד סי' ל"ז סעיף ה'; יו"ד סי' ל"ט סעיף י"ח; יו"ד סי' נ"ה סעיף א'; יו"ד סי' נ"ה סעיף ה'; יו"ד סי' ס"ט סעיף ו'; יו"ד סי' ס"ט סעיף ח'; יו"ד סי' ע"ג סעיף ה'; יו"ד סי' פ"ב סעיף ג'; יו"ד סי' פ"ט סעיף ג'; יו"ד סי' צ"ה סעיף ג'; יו"ד סי' צ"ט סעיף ו'; יו"ד סי' ק"ה סעיף ח'; יו"ד סי' קכ"א סעיף ה'; יו"ד סי' קצ"ו סעיף ג'; אה"ע סי' ס"ו סעיף ג'; אה"ע סי' קכ"ה סעיף ב'; אה"ע סי' קכ"ט סעיף א'; אה"ע סי' קמ"ב סעיף א'; אה"ע סדר הגט סעיף פ"ו.

⁹ בלשון זו וכיוצא בה ברמ"א או"ח סי' רט"ו סעיף א'; או"ח סי' רע"א סעיף י"ב; או"ח סי' תס"ב סעיף ד'; או"ח סי' תקמ"ח סעיף ג'; או"ח סי' תק"צ סעיף ד'; יו"ד סי' כ"ג סעיף ב'; יו"ד סי' ל"ה סעיף ב'; יו"ד סי' ל"ה סעיף ג'; יו"ד סי' ס"ז סעיף ו'; יו"ד סי' צ"ב סעיף ד'; יו"ד סי' ק"ז סעיף ב'; יו"ד סי' קט"ז סעיף ה'; יו"ד סי' קצ"ו סעיף י"א; יו"ד סי' שצ"ג סעיף ד'; יו"ד סי' שצ"ט י"ג. ויש שכתב בתוספת לשון, כגון באו"ח סי' תר"ה סעיף א': "וכן נוהגין בכל מדינות אלו ואין לשנות, כי הוא מנהג ותיקין".

¹⁰ שלייה, שער האותיות, אות קו"ף, קדושת האכילה, סעיף מ"ח.

¹¹ שו"ת מהר"י מ"ץ, סי' ט"ו, ד"ה ובענין הדעות.

רבנים יוצאי פולין ושכנותיה

בקהילות אשכנז בתקופת האחרונים כיהנו רבנים רבים ילידי פולין. תחילה הונחו יסודות יהדות פולין התורנית וסביבתה בידי גדולי ישראל ילידי אשכנז שביהנו ברבנות בקהילות פולין ושאר ארצות אירופה, מאז ואילך הפכה לתופעה של 'יצוא' ו'יבוא' רבנים מאשכנז לפולין וחוזר חלילה. מן הראשונים שהגיעו מאשכנז לפולין ושכנותיה היה רבי משה הלוי ממגנצא מהר"ם מינץ (קע"ה-ר"ס?),¹ ורב ההשפעה שבהם היה בונה עולם הישיבות בפולין רבי יעקב פולק (ר"ל-ש"א).² בעקבותיהם באו אישי תורה כבירים נוספים מהם רבי נפתלי צבי הירש שוראָלְזֵיטְשֶׁר (-שנ"ט?),³ רבי יום טוב ליפמן הָלֶר בעל 'תוספות יום טוב' (שלי"ט-תי"ד),⁴ רבי גרשון אשכנזי אולף בעל 'עבודת הגרשוני' (שע"ח-תנ"ג),⁵ רבי מרדכי זִיסקינד רוטנברג בעל 'שו"ת מהר"ם זיסקינד' (-תע"ד),⁶ רבי דוד אוֹפְנֶהִים בעל 'נשאל דוד' (תכ"ד-תצ"ז),⁷ רבי עקיבא אֵיגֶר מהלְבֶרְשֶׁט בעל 'משנת דרבי עקיבא' (תע"ט-תק"יח),⁸ רבי מאיר בֶּרֶבִי בעל 'חידושי הלכות מהר"ם ברבי' (תפ"ה-תקמ"ט),⁹ רבי יששכר בָּעַר בְּלוֹךְ בעל 'בינת יששכר' (ת"ץ-

¹ נולד באחת מקהילות אשכנז, כיהן ברבנות מגנצא (מערב גרמניה), לנדאו (מערב גרמניה), במֶבֶרְג (דרום גרמניה), פּוֹזְנָא (פולין).

² ראה לעיל פרק 'אשכנז (גרמניה) – ארץ מוצאם של יהודי פולין וליטא'.

³ נולד באֶלְזֶס (דרום-מערב גרמניה), כיהן ברבנות בְּרִיסק דליטא ולוֹבְלִין (פולין).

⁴ נולד בוואָלְקָשְׁטֵין (דרום גרמניה), כיהן ברבנות נִיקוֹלְשְׁבֶרְג (מורביה-צ'כיה), ווינה (אוסטריה), פְּרָאג (בוהמיה-צ'כיה), נְמִירוֹב (פודוליה-אוקראינה), לוֹדְמֵיר (וואָלְקָ-אוקראינה), קְרָאקָא (גליציה-פולין).

⁵ נולד ב-אולֶפֶה Ulf (מרכז גרמניה), כיהן ברבנות פְּרוֹסְנִיץ (מורביה-צ'כיה), הנאו (מרכז גרמניה), נִיקוֹלְשְׁבֶרְג (מורביה-צ'כיה), ווינה (אוסטריה) ומיץ (לותריאני-צרפת הגרמנית).

⁶ נולד בוויצְנֶה־אוֹזֶן [?] (צפון-מרכז גרמניה), כיהן ברבנות וויצְנֶה־אוֹזֶן, גְּרוֹדְנָא (ליטא-רוסיה הלבנה), ולוֹבְלִין (פולין).

⁷ נולד בוֹרְמִיטְשֶׁא (מערב גרמניה), כיהן ברבנות נִיקוֹלְשְׁבֶרְג (מורביה-צ'כיה), פְּרָאג (בוהמיה-צ'כיה) והתקבל לְבְּרִיסק (ליטא).

⁸ נולד בהלְבֶרְשֶׁט (מזרח גרמניה), כיהן ברבנות צִלְץ (שלזיה-פולין), ופְּרֶשְׁבֶּרְג (אוסטרו-הונגריה).

⁹ נולד ב-בֶּרֶבִי ליד הלְבֶרְשֶׁט, כיהן ברבנות האֶלֶה (מזרח גרמניה) ופְּרֶשְׁבֶּרְג (אוסטרו-הונגריה).

חזנים יוצאי פולין

לאורך הצד המזרחי של גרמניה משתרעת ארץ פולין. סמיכות מקום זו ניכרת היטב בתנודות היהודים. בימי רבותינו הראשונים החלו יהודים לברוח מאשכנז מפני הגזירות ומכוח הגירושים **מזרחה** לעבר ארצות מרכז אירופה ומזרח אירופה. כיוון ההגירה והנדידה התהפך במאות השנים האחרונות, ויהודי פולין התחילו נוהרים **מערבה** חזרה לאשכנז.

תופעה זו התרחבה ביותר אחרי חורבן הקהילות בפולין במהלך גזירות ת"ת-ת"ט. מאז ואילך בואם של בני פולין לגרמניה היתה תופעה קבועה שנמשכה עד עליית הנאצים ימ"ש לשלטון בגרמניה. מכל שכבות האוכלוסייה היהודית בפולין באו, ועליהם נמנו רבנים, מלמדים, מגידים, חזנים, שוחטים, פשוטי עם וקבצנים.

משום שיהודי אשכנז לרוב נהגו באחיהם בני פולין ברוחב לב, לא פסקו הללו מלבוא, ונוכחותם באשכנז ניכרה במקצת ממנהגי המקום. קיימות עדויות רבות על מידת נדיבותם המופלגת של יהודי אשכנז, וכאן נזכיר רק אחת מני רבות מהללו שנצטברו תחת ידינו.¹ רַבֵּי נֵתָן נָטַע הַנוֹבֵר מוֹזֶהְלִין² בעל 'שערי ציון' (-תמ"ג) סיפר על בני ארצו פליטי גזירות ת"ח בפולין שנהרו בימיו לאשכנז וזכו בה למקלט חם: "הנמלטים מחרב האויב, בכל מדינה אשר דרכה כף רגלם... הטיבו עמהם באכילה ושתיה ולינה ובמלבושים ובמתנות מרובות... **וביותר בארץ אשכנז עשו יותר מכדי יכולתם**".³

נדיבות לבם המופלגת של יהודי גרמניה היתה מוקד משיכה מתמיד ליהודי פולין הסמוכה. גלים חדשים של יהודי פולין הגיעו בכל דור, ונוכחותם בגרמניה היתה מורגשת תמיד. למפגשים אלה היתה השלכה בתחום המנהגים, שכן הותירו במקצת את השפעתם על צביון בתי הכנסת וצורת התפילה בהם, למורת רוחם של כמה מגדולי הרבנים.

רבי יאיר חיים בֶּכְרֶךְ אב"ד ווֹרְמִיִּשְׁא בעל 'חות יאיר' (שצ"ח-תס"ב) סיפר על המנהג הישן באשכנז שאין חולצין תפילין קודם תפילת מוסף של ימי ראש חודש וחול המועד, "רק שכמעט נתבטל, לסיבת הבאים מחוץ לארץ אשכנז".⁴

¹ יובאו בעזה"יית בחיבור בפני עצמו.

² כיום צפון-מערב אוקראינה ומקצתה בפולין.

³ יון מצולה, סוף הספר.

⁴ מקור חיים, סי' כ"ה סעיף י"ג.

מלמדים יוצאי פולין

רבני פולין וחזנייה הותירו את עקבותיהם בקהילות אשכנז, אך הם לא היו היחידים. נוספו עליהם מלמדי פולין. אלה הגיעו לקהילות אשכנז עוד לפני גזירות ת"ח-ת"ט, ושהו בהן פרקי זמן ממושכים.¹ התופעה הזו התגברה לאחר הגזירות הללו, ולדברי בני התקופה היו אז רבים "במדינות פולין שעושים שדוכים לבחור בידוע ספר, כוונתו מתחילה על מנת... שיסעו וילכו במדינת אשכנז להיות סופרים ומלמדי תינוקות, כאשר עמא דבר, וסומכת [הכלה] על זה בשעת נשואין".²

היו בפולין גם מלמדים שנסעו בניגוד לרצון משפחתם, "אשר בוגדים בנשותיהם והולכים למדינות מרחקים להיות שמה מלמדי תינוקות, ואחר כך המה עוסקים באיזה משא ומתן וקובצים על יד להרבות מעות וממון רב".³ רבי יהודה לייב זליחובר בעל 'שירי יהודה' (תני"ז), ידע על "כמה וכמה מלמדים רעים וחטאים יוצאים באלו הארצות לתרבות רעות, ועוזבים את נשיהם ומשליכים אותן אחרי גֵּןם ושולחים להם גט כריתות, והרבה מהם שנושאים נשים על נשיהם ובוגדים באשת נעוריהם ועוזבים אותם עד עולם".⁴ רבי אברהם אֶפְּלֵי גוֹמְפִּינְר בעל 'מגן אברהם' (שצ"ז-תמ"ג) לא ראה זאת בעין יפה, וציוה "שלא יסעו מבניו למדינת אשכנז להיות שם למלמדים, כי אמר דמעות אשכנז אינם מוצלחים".⁵ אותם מלמדים החפצים בכסף לא הוסיפו תהילה לעצמם ולמעמדם. עקירתם של הפולנים מארצם, נדודיהם באשכנז וחיזוריהם אחר מקור פרנסה, גרמו לכמה מהם להתדרדרות רוחנית, ו"לאבד נשמתו וחלקו לעולם הבא", כדברי חתנו של ה'מגן אברהם', רבי משה יקותיאל

¹ תיאורים על מלמד מפולין בקהילות גרמניה יש בגביית עדויות בשנים שצ"ט-ת"ז בשו"ת פני יהושע, ח"ב, סי' ס"ג. וראה לדוגמה בפנקס החברה קדישא דקברנים של פרנקפורט בו נרשמה בשנת שצ"ד קבורתו של ר' אוראל "מלמד ממדינת פולין", וכן של ר' הירש מלמד ממדינת פולין". ראה Gedenkbuch der Frankfurter Juden nach Aufzeichnungen der Beerdigungs-Bruderschaft 1624-1680, von Simon Unna, Frankfurt am Main 1914, pp. 124-126

² שו"ת נשאל דוד, ח"ג, אה"ע, סי' ט'.

³ קב הישר, פרק י"א אות י"ז.

⁴ רי"ל זליחובר, שירי יהודה, אמשטרדם תני"ז, דפים טו-טז.

⁵ צוואת חתנו הגאון בעל 'לחם הפנים', מוריה, גליון קכז-קכח, תמוז תשמ"ב, עמ' כד.

התמדת מנהגי אשכנז בדורות המאוחרים

למרות כל תהפוכות הזמנים, גזירות מבחוץ וטלטלות מבפנים, המשיכו קהילות אשכנז בדורות המאוחרים להחזיק ברוב ככל המנהגים שנחלו מרבתינו הראשונים.

את ההמשכיות החזקה של מסורות אשכנז עד ימיו, ואף מעבר לכך, העלה על נס רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' (תקכ"ג-ת"ר): "דעו! כי כל המנהגים הללו שבאשכנז נוסדו על פי רבותינו בעלי התוספות, רש"י ותלמידיו, תושבי ארץ ההיא".¹

חשוב היה ל'חתם סופר' להדגיש את הרציפות המופלאה של מנהגי אשכנז מקדם ועד ימיו, מנהגיהם של "מורי ורבותי וחבירי ואבותי הקדושים נוחי נפש, ואשר המה חיים עודנו", המנהגים העתיקים של אשכנז אשר עליהם גדל ה'חתם סופר' מנעוריו שנשתמרו בקהילות שבאזורי נהר הריין ונהר המיין: "ערי פֶּראַנקְיָא, הם כל קהילות אשכנז מתחת פרווה[הא] דפֶּיֶרְדָּא... משם ולהלן מגלילות ווֶיֶרְצֶבֶאָרְגְּ ולהלן, משך נהר מֶאֵינוס וריינוס עד הים הגדול ובכלל הם ערי פֶּראַנקְיָא, ובכללם פֶּראַנקְפֹּרְט, מֶגְנָצָא, ווֶיֶרְמֶשְׂא, מֶעֶץ, מְנֶהִיִּים וכדומה, ורוב מנהגם על פי רב עמרם גאון... ורבי יואל, ורבי אפרים בבונָא, ובעלי התוספות, ורש"י, ומהר"ם מרוֹטְנְבֹּרְג, והרא"ש והטור, ומה אאריך בזה... מנהגיהם משונים הרבה מהסכמת רמ"א, כי דבריו נאמרו על מנהג פֶּולְנֶיָא, והם לא שינו מנהגם הקדום בשביל זה".³

גם בהזדמנויות אחרות כשה'חתם סופר' דן במנהגי הראשונים העיר שיעוד בימיו "כן הוא מנהג אשכנז", בניגוד לשאר ארצות בהן לא נודע עוד המנהג הישן.⁴

לפעמים פרסם ה'חתם סופר' מסורות הלכתיות שנשתמרו בידי יהודי אשכנז מימות בעלי התוספות עד ימיו הוא, כגון בדבר מקום גידולם של אתרוגים בלתי

¹ שו"ת חת"ס, אה"ע ח"א, סי' צ"ח ד"ה אבל. לעתים אף הצביע על הכרעות הלכתיות בהלכות אישות שהתקבלו מכוח כפיפות זו, כדבריו בשו"ת חת"ס, אה"ע, ח"א, סי' ל"ח: "כל חכמי אשכנז וצרפת קיבלו עליהו שיטת רבינו תם לאסור, ואפילו יהיה הלכה כהרי"ף ורמב"ם מכל מקום כבר קבלו עליהו במדינות אלו וגרירא בתר תוספות".

² לשון הגמרא בכתובות נד ע"א: "בבל וכל פרוודהא נהוג כרב, נהרדעא וכל פרוודהא נהוג כשמואלי". ופירש רש"י שם: "פרוודהא: כרכים הסמוכים לה".

³ שו"ת חת"ס החדשות, סי' י'.

⁴ שו"ת חת"ס, או"ח, סי' ס"ז ד"ה מה.

דבקות העם במנהג אשכנז הקדמון

שמרנות היא תכונת יסוד אופיינית של יהודי גרמניה מני קדם. הדבקות הזו, העקשנות שלא להרפות ממסורת אבות, ה'קפאון' כפי שכינו זאת בזלזול כל הזרמים החדשים ביהדות, הם סימני ההיכר של הציבור האשכנזי המקורי, הן של גדולי התורה והן של פשוטי העם. הדקדוק בהליכותיהם, גם הוא תכונה ידועה אצל בני גרמניה, והיהודים אינם נבדלים בזה מיושבי הארץ ההיא. כתב רבי יהודה החסיד (ד' תתקע"ז): "בני אדם שמהלכים בארץ למצוא מקום לגור שם, יעינו (ביישובי) [ביושבי] הארץ באותה העיר מה ענין הגוים, אם גדורים בערוה, דע אם ידורו יהודים באותה העיר גם בניהם ובנותיהם יהיו עושים כיוצא בהם כאותם גוים, כי כל עיר ועיר כמנהג הגוים כן מנהג היהודים שעמהם ברוב המקומות".¹

ברוח דברים אלה הסביר רבי אליהו אליעזר דְּסֶלֶךְ בעל 'מכתב מאליהו' (תרנ"א-תשי"ד): "כל השפעת הקדושה שבחוץ לארץ באה דרך שרי האומות, היינו דרך מדותיהם של העם והמדינה שישראל יושבים שם, כי גם דרך עבודת ה' שם היא לפי בחינת המדה ההיא... למשל... הרוסים הם חמי רגש, ואופן עבודת ה' שהתפתח שם היה החסידות; הליטאים הם קרים ומחושבים, ואופן עבודת ה' שהתפתח בארצם היה עיון התורה ולימוד המוסר; הגרמנים מקפידים מאד על משמעת וסדר, ושם התפתחה עבודת ה' של קפדנות בשמירת מסורת ומנהגים; כך שכל גולה השתמשה לצורכי הקדושה בכלים ובמדות של האומה שגרו בקרבה".²

רבותינו הראשונים יושבי גרמניה, בעלי התוספות וחסידיו אשכנז, הנחילונו דרך זו של עבודת ה' המבוססת על דקדוק במסורת. מידע על פעילותם של גאוני ישראל לשימור המסורת הובא בפרקים אחדים בספר זה, עתה נצא בעקבות בני הקהילות, שהשתמשו גם הם "לצורכי הקדושה בכלים ובמדות של האומה שגרו בקרבה", ונראה את מעשיהם לאחוז במנהג אבות. נתבונן במאמצי העם להציל

¹ ספר חסידים, כת"י פארמה, סי' תתקק"א.

² מכתב מאליהו, ח"ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 129-130. תכונה זו נשתמרה עד הדור האחרון, כפי שהביא ר"מ לוין, בשיחת חג מרוממת עם מרן הגאון רבי משה יהודה שלזינגר ראש ישיבת קול תורה, יתד השבוע – מוסף חול המועד פסח תשפ"ד, עמ' 32: "כל אדם לומד ממדינתו... התרבות הגרמנית חינכה לדקדקות, ולא זו שהפכה לזיאנר של הלצות, אלא זו שבנתה חיים של סדר ובהירות. בהקשר היהודי התבטאה הדקדקות הגרמנית בדקדוק הלכה או בהיצמדות עיקשת למסורת האבות".

אזהרות באשכנז מפני שינוי מנהגים

בני אשכנז התייחסו בכובד ראש למנהגי אבותיהם והורגלו לקיימם מכוח פסוקים¹ כגון 'אל תטוש תורת אמדך',² 'אל תבוז כי זקנה אמדך',³ 'אל תסג גבול עולם אשר עשו אבותיך',⁴ 'לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים',⁵ ומאמרי חז"ל ידועים כמו 'הזהרו במנהג אבותיכם בידיכם',⁶ 'המנהג מבטל את ההלכה',⁷ 'אל תשנו מנהג אבותיכם'⁸ ו'לעולם אל ישנה אדם מן המנהג',⁹ או ביטויים שגורים בפי קדמונינו על משקל לשונות חז"ל כמו 'כל המשנה ידו על התחתונה',¹⁰ ובכך חיזקו את ידי הקהילות לשמור בדבקות על מורשת אבותיהם ולהילחם למענם גם מול כוחות חזקים מהם.

ברוב תפוצות ישראל רווחה הקפדה על מסורת אבות, זוהי אבן יסוד בשמירת התורה והעברתה מדור לדור, ורבים מחכמי ישראל ביטאו את

¹ דברי רבותינו הראשונים והאחרונים המסמיכים את חיוב שמירת המסורת על פסוקים ומאמרי חז"ל אלה, נאספו אצלנו בהרחבה במקום אחר.

² משלי א, ח. החיוב לקיים את המנהג מכוח פסוק זה מובא בפסחים נ ע"ב: "כבר קיבלו אבותיכם עליהם, שנאמר 'שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמדך'", וכן בחולין דף צג ע"ב: "אי"ל רבי יוחנן לרב שמן בר אבא, הני ביעי חשילתא שריין, ואת לא תיכול משום יואל תטוש תורת אמדך".

³ משלי כג, כב. ומובא בהקדמת ספר מגן אבות לרבינו מנחם המאירי: "אמרו בירושלמי יואל תבוז כי זקנה אמדך, אלו המנהגות".

⁴ משלי כב, כח. על פסוק זה נאמר במדרש משלי כב, כח, סי' כ"ח: "אל תסג גבול עולם אשר עשו אבותיך. אמר ר' שמעון בן יוחאי מנהג שעשו אבותיך אל תשנה אותו... אמר רבי יוחנן לא עשו אבותיך להם לבדם, אלא עשויה לכל הדורות". וכן הובא בילקוט שמעוני, משלי, רמז תתקס.

⁵ דברים יט, יד. על פסוק זה נאמר במדרש אגדה (בובר), דברים יט, יד, סי' י"ד: "לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים, מכאן אמרו שלא ישנה אדם ממנהג שנהגו ראשונים".

⁶ ביצה ד ע"ב.

⁷ ירושלמי יבמות פ"ב ה"א.

⁸ ירושלמי עירובין פ"ג ה"ט; ירושלמי פסחים פ"ד ה"א; ירושלמי תענית פ"א ה"ו.

⁹ בבא מציעא פו ע"ב.

¹⁰ בבא מציעא עו ע"א. כגון ספר הפרדס לרש"י, בודאפעשט תרפ"ד, עמ' רא. ועוד הרבה כהנה.

נאמנותם ליסוד הזה.¹¹ אולם יותר מכל התאמצו בכך חכמי אשכנז, ואזהרותיהם החריונות במיוחד לשמירת מנהגי אבות, חישלו בקהילות אשכנז את הדבקות במסורת. ככל שנקפו השנים וחלפו דורות, וככל שהתיישנה מסורת אשכנז, כך גדלה חשיבותה בעיני הדורות המאוחרים. ספרי מנהגים שנתחברו בסוף תקופת הראשונים, ובעיקר ספר מהרי"ל, העניקו לבני הקהילות באשכנז כלים יעילים להכיר את המנהגים על פרטיהם ולהסתמך עליהם מול ניסיונות פנימיים וחיצוניים לערערם.

מעשיו הכבירים של רבי יעקב ב"ר משה מוֹלֵין הלוי מהרי"ל (-קפ"ז), לשימורם של מנהגי אשכנז הותירו את חותמם לדורות,¹² הוא הקפיד גם על מנהגים הנראים כשוליים וזוטרים, בבחינת "הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות".¹³ לפיכך זהירותו של מהרי"ל אפילו בשמירת הניגונים היתה ללא פשרות. "פעם אחת", סיפר תלמידו, "חל יום טוב ששישבת, והגיע שליח ציבור ל'ברכו', ושאל אליו מהרי"ל אם יודע לומר פיוט 'יום שבת זכור', וסידרו רבינו יוסף קמחי לומר אותו ב'מגן אבות' מתי שחל יום טוב ששי שבת? ולא ידע בניגונו. **והצריך מהרי"ל להעמיד אחר תחתיו היודע בניגונו!**"¹⁴

דומה כי יותר מכל הפעילויות לשמירת המסורות השפיעה על הדורות הבאים אזהרתו הכללית מפני שינוי מנהגים, אותה השמיע לאחר שנוכח בעצמו בחומרת מעשה שכזה:

אמר מהרי"ל סג"ל: "אין לשנות מנהג המקום בשום ענין, אפילו בניגונים שאין מורגלים שם!". פעם בשעת אגדת ההלכה¹⁵ סיפר לנו אמ"ץ [=אדוננו מורה צדק, מהרי"ל] כמה גדול עונש שינוי מנהג המקום, ועד אנה מגיע ענשו של המשנה, וסיפר לנו מעשה בעצמו שהיה שליח ציבור פעם אחת בקהלת רעגנשפורג בימים הנוראים, והיה מנגן כל התפלה כמנהג מדינת אֶוֹשְׁטְרִיָּה, כי כן המנהג שם. והוקשה בעיניו שהמפטיר היה אומר ההפטר בהיגון בני רַיְינוס, דמנהגם לנגן כבני

¹¹ דבריהם נאספו אצלנו במקום אחר, בפרק שלפנינו התמקדנו באזהרותיהם של רבותינו באשכנז-ריינוס.

¹² ע"י מה שכתבתי בספר מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א, ירושלים תשמ"ח, הקדמה, עמ' 105-95.

¹³ אבות פ"ב מ"א.

¹⁴ ספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, עמ' קפו, ושינויי נוסחאות אות ג'.

¹⁵ כלומר, בשעת אמירת שיעור הגמרא.

אָוֶשְׁטְרִיךְ. ואמר שבאותו פעם היה הוא אומר סליחה 'אני אני המדבר' אשר יסד רבינו אפרים¹⁶ לומר לתפלת מוסף, וסבר שמצוה לומר שם לכבוד רבינו אפרים המחבר, אשר מנוחת כבודו שם בקברות העיר ההיא, ואמרו המנהיגים תושבי העיר אליו, שאין מנהגם לומר אותה הסליחה, ולא שמע אליהם מסברתו דלעיל. לימים מתה בת הרב מהר"י סג"ל ביום כפור, והצדיק הרב הנזכר עליו הזדון, שלקתה בתו על מה ששינה באותו היום מנהג המקום.¹⁷

אזהרה זו של מהר"ל הובאה להלכה על ידי רבי משה אִיֶּסְרֶלֶשׁ הרמ"א (ר"ף-ש"ב)¹⁸ ולאחריו על ידי פוסקים נוספים,¹⁹ והיתה ממש נר לרגליהם של חכמי אשכנז כמו רבי יוסף יוֹזֶפָא הָאֵן נְוִירְלִינְגֵן בעל 'יוסף אומץ' (ש"ל-שצ"ז),²⁰ רבי דוד אוֹפֶנְהֵיִם בעל 'נשאל דוד' (תכ"ד-תצ"ז),²¹ רבי יוסף שְׁטֶטְהֵן בעל 'דברי זכרון' (ת'י-תע"ד),²² רבי שמשון מוֹרְפוֹרְגֵן בעל 'שמש צדקה' (תמ"א-ת"ק),²³ רבי גרשון קוֹבְלֵנְץ בעל 'קרית חנה' (תק"ב?),²⁴ רבי אברהם לְוֹנְשֶׁטַם בעל 'צרור החיים' (תקצ"ט),²⁵ רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' (תקכ"ג-ת"ר),²⁶ ורבי שלמה זלמן גִּינְיָר בעל 'דברי קהלת' (תקנ"ב-תרל"ח).²⁷ אין ספק שאזהרה כה חמורה שיצאה מפי רבן של כל בני אשכנז, עשתה רושם רב על קהילות ויחידים לדורי דורות,²⁸ ואכן אפילו ניגונים עתיקים נותרו במספר רב במסורותיהם של

¹⁶ רבי אפרים ב"ר יצחק מרגנסבורג (-ד' תתקל"ה).

¹⁷ ספר מהר"ל, עמ' שלט-שמ, ושינויי נוסחאות שם.

¹⁸ רמ"א, או"ח סי' תרי"ט סעיף א'.

¹⁹ כגון שיירי כנסת הגדולה, הגהות הטור או"ח סי' תרי"ט; אליה רבה, סי' ס"ח ס"ק ב'; מטה אפרים, סי' תקפ"ד סעיף ה'; דרך החיים סי' קס"ה סעיף ו'.

²⁰ יוסף אומץ, סי' מ"ד, תתקנ"ט.

²¹ שו"ת נשאל דוד, או"ח, סי' ב'.

²² דברי זכרון, אמשטרדם תס"ה, ח"א, דף לג ע"ב.

²³ שו"ת שמש צדקה, ח"א, סי' י"א.

²⁴ שו"ת קרית חנה, סי' כ"ה.

²⁵ צרור החיים, אמשטרדם תק"פ, דף יז ע"ב.

²⁶ שו"ת חתם סופר, או"ח, סי' ק"ע ד"ה ומ"מ במקום.

²⁷ דברי קהלת, פפד"מ תרכ"ב, עמ' 4.

²⁸ ע"י הקדמתו של רבי שמעון גינצבורג לספר מנהגים ביידיש; רי"ל קירכום, מנהגות וורמייזא, ירושלים תשמ"ז, הקדמה, עמ' ג'; ר"א ברלינר, חיי היהודים באשכנז, ווארשא תר"ס, עמ' 30.

אזהרות משינוי מילים ואותיות בנוסח התפילה

ביתר שאת גוננו חכמי אשכנז על נוסח התפילה הישן ובחרדת הקודש שנחלו מחסידי אשכנז, אותם חסידי עליון ששמרו על קיום כל חלקי התורה והעבודה מימי קדם בשלמות. כך הבהיר רבי אלעזר מוֹרְמֵיִשָּׁא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך-תתקצ"ז): "סוד התפילות קבלנו רב מרב, עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, **והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת, אוי לו בזה ולבא**, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחינם תיבה אחת ואפילו אות אחת".¹

מתוך הכרה זו ראו חסידי אשכנז סכנה חמורה בכל סטייה מן המקובל בידם: "**המוסיף והגרוע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת**, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאים ממנה, וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ומלהוסיף... וכתב רבינו [יהודה] החסיד ז"ל: המוסיף בתפילה אפילו אות אחת, עליו ועל כיוצא בו נאמר:² 'נתנה עלי [ב]קולה על כן **שנאתיה**'".³

הנה כי כן, מי שמעיז לנקוט בשינוי כזה הוא **שנוא** על הבורא יתברך, וחטאו כה גדול שהוא עתיד להיענש בשני העולמות: "אוי לו בזה ולבא". לפיכך מתח ה'רוקח' ביקורת קשה ביותר, מלווה באזהרה חמורה, על תוספת מילים:

¹ הקדמת הרוקח לפירושו על התפילה, בפירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' רכח-רכט; 'סדר קבלת תיקון תפילות לרוקח', בתוך: סידור תורת חיים, עם פירושי הראשונים, מהד' ר"מ פופביץ (עורך), מוסד הרב קוק, ירושלים תש"פ, עמ' 19-22; פירוש התפלות הארוך והשלם לרבינו אלעזר מגרמיזא בעל ה'רוקח', מהד' רל"י חריטון, ח"א, ירושלים [תשפ"ה], עמ' רפז.

² ירמיהו יב, ח.

³ סידור חסידי אשכנז, בתוך: סידור ר' שלמה מגרמיזא, ירושלים תשל"ב, עמ' רכא. בהזדמנויות שונות הזהיר ה'רוקח' מפני הוספתה או השמטתה בתפילה של תיבה או אות, אפילו אם היא רק אחת, כגון בדבריו ב'פירוש התפלות הארוך והשלם', שם, עמ' שטו: "אין להוסיף לאדם תיבה ולא לגרוע, ואין לשנות על המטבע שטבעו לנו בברכות חסידים ונביאים הראשונים"; שם, עמ' שמג: "ירא השם יזהר לקרותם לבל יוסיף ויפחות ויפיל אפילו אות אחת, כי אות אחת יוצאת לכמה טעמים, כל שכן תיבה אחת ומילה אחת"; שם, עמ' תקעד: "הרי אתה רואה כי אין תיבה בתקון תפילות בחנם, על כן אין להוסיף ואין לגרוע עליהם". ועד כמה חרה לחסידי אשכנז כל שינוי כזה, ראה לעיל פרק 'מול מנהגי צרפת'.

ותאלמנה **שפתי שקר**, כגון אותם שמוסיפים עוד ב'אהבה רבה' ברכה אחת, שאומרים: 'והבא עלינו ברכה ושלוש מארבע כנפות הארץ', ועליהם ועל כיוצא בהם נאמר: ⁴ "כי את כל מעשה האלקים יביא **במשפט**", כי אין להוסיף תיבה אחת ואין לגרוע תיבה אחת, מכל מה שתיקנו לנו בברכות חסידים ונביאים הראשונים, כי לא יסדו תיבה אחת בחנם, והמשנה **עתיד ליתן את הדין**".⁵

שינוי בנוסח הוא חמור ביותר ומשול לחורבן תבל ויושבי בה, אבדון מוחלט, כדברי ה'רוקח':

על כן אין להוסיף שום פסוק יותר, כמו שיש מוסיפים "אשרי תמימי דרך", וגומר,⁶ כי אין להוסיף ואין לגרוע, אלא מה שקבעו נביאים הראשונים, כי לא יסדו תבה על חנם, **והבא להוסיף או לגרוע כמחריב את העולם**.⁷

הקביעה ששינוי כלשהו עושה נזק חמור המשתווה להחרבת העולם, נמצאת בדברי חז"ל ביחס לשלמות אותיות התורה. הגמרא מספרת על התנא רבי מאיר שהיה סופר סת"ם וקיבל אזהרה על עבודת הקודש שלו מהתנא רבי ישמעאל: "כשבאתי אצל רבי ישמעאל, אמר לי: 'בני, מה מלאכתך?'. אמרתי לו: 'לבלר אני'. אמר לי: 'בני, הוי זהיר במלאכתך, שמלאכתך מלאכת שמים היא, שמא אתה מחסר אות אחת או מיתר אות אחת – **נמצאת מחריב את כל העולם כולו**".⁸ דברי חז"ל אלה נאמרו לגבי כתיבת תורה שבכתב, ובמקרים בהם השינוי בניסוח גורם לחירוף וגידוף,⁹ וממילא לא בהכרח שאזהרת ה'רוקח'

⁴ קהלת יב, יד.

⁵ פירוש התפלות הארוך והשלם לרבינו אלעזר מגרמייזא בעל ה'רוקח', מהד' רל"י חריטון, ח"א, ירושלים [תשפ"ה], עמ' שלא.

⁶ תהלים קיט, א.

⁷ פירוש התפלות הארוך והשלם לרבינו אלעזר מגרמייזא, עמ' קפה.

⁸ עירובין יג ע"א. ובשינוי לשון קל בסוטה כ ע"א: "אמר לי: 'בני, הוי זהיר, שמלאכתך מלאכת שמים היא, שמא תחסיר אות אחת או תתיר אות אחת, נמצאת אתה מחריב את כל העולם כולו'".

⁹ כדברי רש"י בעירובין שם, ד"ה מחסר אות: "וה' אלקים אמת', אם תחסר אל"ף, הרי אתה מחריב; 'וידבר ה'', אם תוסיף אות אחת ותכתוב 'וידברו', נמצאת מחריב". וכן ברש"י בסוטה שם, ד"ה אם תחסר אות אחת: "כגון 'אלף', ו'ה' אלקים אמת', או תייתר אות אחת, כגון 'בראשית בראו אלקים'". ובדומה לזה מבואר במדרש רבה, ויקרא, פרשה

פולמוס 'אקדמות מילין'

דוגמה לעמידת קהילות אשכנז על קיום מנהג עתיק מול מגמה לבטלו, גם כשהיו מאחוריה רבנים, הוא פולמוס 'אקדמות מילין'. העמידה העיקשת של בני אשכנז שלא לבטל מנהגי קדם גם אם מועלות טענות נגד קיומם, נבעה בין היתר מהחשש המוחשי והמוצדק מפני שינויים בתפילה. כך נוצר הפולמוס הגדול סביב מקום אמירת 'אקדמות מילין'. במשך דורות רבים נהגו בתפוצות האשכנזים לומר את הפיוט 'אקדמות' אחר הפסוק הראשון בקריאת התורה ביום ראשון של חג השבועות. פוסק גדול שערער על מנהג זה היה רבי דוד הלוי בעל 'טורי זהב' הט"ז (שמ"ו-תכ"ז), בטענה שאמירה זו נחשבת ל'הפסק' בתוך קריאת התורה.¹ טענתו זו של הט"ז התפרסמה, ובמקומות רבים אף התקבלה.² בנושא זה נודע סיפור על רבי אריה לייב ב"ר אשר בעל 'שאגת אריה' (תנ"ה-תקמ"ה), לפיו משהגיע חג השבועות הראשון לרבנותו במיץ, שהיתה מן הקהילות המובילות באשכנז, הביע את התנגדותו למנהגה לומר 'אקדמות' אחר קריאת הפסוק הראשון בתורה, ועל רקע זה פרץ סכסוך בינו לבין ראשי הקהילה. סיפור זה פורסם לראשונה **כעבור כמאה ועשרים שנה**, בשנת תרמ"ו, במאמרו הצרפתי של הרב אברהם פֶּהָן, יליד מיץ, בלי לציין שם של מוסר השמועה, וכך כתב:

יורשו של רבי שמואל הילמן ברבנות מיץ היה רבי אריה לייב, המכונה גם ר' אריה אשר,³ שהיה אז דיין בפֶּרְנָקֶפֶרְט. מינויו אושר, כרגיל, ברישיון מטעם המלך שהוצא במרחשון תקכ"ז. באותו זמן, ר' אריה כבר היה בתפקידו מזה כמעט שנה. אך עוד בטרם חלפה מחצית שנה מאז בואו למיץ ספג עלבון חמור ממנהגי הקהילה. כמנהג המקובל, ביום ראשון של חג השבועות אומרים פיוט בארמית לאחר קריאת הפסוק הראשון של קריאת התורה. ר' אריה ביקש שהפיוט הזה ייאמר לפני תחילת קריאת הפרשה, אבל הוא נתקל במנהג מושרש. כמה פרנסים בורים הן בענייני תפילה והן בענייני הלכה, צעקו אל החזן שלא לשנות דבר במנהג הקבוע ולא להתחשב בהוראת הרב הראשי. כדי

¹ ט"ז או"ח סי' תצ"ד ס"ק א'.

² ראה להלן.

³ כלומר בנו של ר' אשר.

דבקותם התמימה של יושבי הכפרים

אחת התופעות המעניינות היא שמירת המנהגים הקפדנית בקרב פשוטי העם באשכנז, של אנשים שלא זכו להשכלה תורנית ועם זאת שמרו בקנאות על מסורת אבות. בקרב 'עמי הארץ' באשכנז היתה מצויה דבקות תמימה במנהגי אבות. דבקות זו של 'עמי הארץ' בכפרים עוררה תהיות כאשר באה במקום שמירת מצוות מדוקדקת או לימוד תורה. רבי שמואל הלוי מְזַרְיָטֶשׁ בעל 'נחלת שבעה' (שפ"ד-תמ"א) תיאר את התנהגותם של יהודים אלה: "המון העם באשכנז עוקרים [הרים] להעמיד מנהגם, אף על פי שאין לו שחר ואין לו יסוד ועיקר כלל. ואפילו עמי הארץ מרגלא בפומייהו לומר: 'מנהג עוקר הלכה'". מסקנתו היתה שאין מקום לקיום מנהגים חסרי אסמכתא בפוסקים, שהרי "הפליג בליקוטי מהרי"ל עצמו, בהלכות פסח, שאין לילך אחר מנהג שאינו נקבע על פי ותיקין".¹

טענה זו עמדה מול גישתו של רבי חגי חנוך סג"ל פְּרַנְקֶל (תנ"א), ששימש ברבנות בקהילות בְּמֶרְזֶרְגַּא וְהַנְאָו, והביע עמדה זהירה יותר: "אני היודע ומכיר את טיב זקני מנהגי מדינת אשכנז **היושבים בערי פוזים**, שכמעט המה מוסרים את נפשיתם שלא לעבור על מנהג, אף שאין לו שחר ויסוד כל עיקר, יותר מעל גופי תורה, עד שכמעט בעוונותינו הרבים התורה כרוכה ומונחת בקרן זוית, ואדם אין בארץ אשר יתן אל לבו ללמד את בנו תורה להרבות ישיבה להגדיל תורה ולהאדיר, ולקיים המנהג הוא עוקר הרים כדי שלא לבטל כל עיקר".

אף על פי שבני הכפרים לא הבחינו בין עיקר וטפל, נזהר רבי חגי חנוך מלפגוע במנהגייהם, ומחמת הספק יעץ לעמיתיו הרבנים לגלות מידה של דרך ארץ בפניהם: "אני אומר למעלת כבוד תורתו, להניחם להיות שוגגים, שלא להעבירם על מנהגם בשום ענין, ואף שאין להם על מה לסמוך, ונהרא נהרא ופשטא. ומי יודע שאין כל מנהגם מיוסדים על אדני האמת, **על פי אבותיהם הקדושים אשר בארץ המה, אשר מהם יצאה הוראה לכל ישראל**, ואפשר שסתמו דבריהם ולא נתנו לכתוב".²

עד כדי כך! בני כפרים בורים שאינם שולחים בניהם לישיבות, וכל מה שיש בידם הם מנהגים סתומים שלכאורה אין להם על מה לסמוך – אין לפגוע

¹ שו"ת נחלת שבעה, סי' ע"ח.

² תשובת רבי חגי חנוך סג"ל פרנקל, בשו"ת נחלת שבעה, סי' ע"ז.

”אין להתלוצץ על מנהג אבותינו הקדושים”

במרוצת הדורות נתקלו לעתים שומרי מסורת אשכנזי בביטויי פליאה ואף בזלזול במנהגייהם. תופעה זו ידועה עוד מתקופת רבותינו הראשונים, וכבר נתקלו בה ענקי עולם, חסידי אשכנז, שלא שתקו על כך. אחד המנהגים שנחלו חסידי אשכנז מאבותיהם, והנחילים לדורות הבאים, הוא טפטוף היין בליל הסדר בעת הזכרת המכות שהביא הקב"ה על המצרים. חסרי ידיעה ראו בכך מנהג מגוחך, והתלוצצו עליו. רבי אלעזר מוֹרְמֵיִשָּׁא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך - תתקצ"ז), תיאר מנהג זה תוך דחיית חוצפת המלגלים: "דם ואש ותמרות עשן, דם צפרדע כנים ערוב דבר שחין ברד ארבה חשך מכת בכורות, דצ"ך עד"ש באח"ב, י"ו תיבות. על כל תיבה אצבע ידם בכוס היין ומטיפין לחוץ, מנהג אבותינו כן, וכן הנהיג רבינו אלעזר הגדול כל בני ביתו, וכן רבינו קלונימוס [ו]כל משפחתו, ורבנא אלעזר חזן, ורבינו שמואל ובנו רבינו אברהם היו עושין כמו כן, וכן אבא מרי הרב רבינו יהודה ב"ר קלונימוס [עושה] כן... ואין להתלוצץ על מנהג אבותינו הקדושים"¹.

בדור תלמידיו נשמעו דברי לעג גם על המנהג הרווח בגרמניה לעשות קידוש בלילי שבת בבית הכנסת, ולא נחה דעתו של המלגלג עד שכינה את המנהג 'מנהג שוטים'. רבי יצחק ב"ר משה בעל 'אור זרוע' (-ה' כ') דחה את המלגלג הזה בתקיפות מרובה, והעמיד אותו על טעותו. לא הנוהגים בקידוש בבית הכנסת הם השוטים, אלא דוקא המלגלים הם העונים על ההגדרה של 'חסרי הבינה וריקני המוח', כי אינם יודעים את יסוד המנהג הזה בהלכה, ואף מתכחשים לעובדה שמסורת זו יצאה מגדולי רבותינו: "אשר כתבת שאודיעך סמך לאותם שוטים מקידוש של בית הכנסת ואורחין אין כאן – צר לי עליך... הלא נהגו מיום שנוסדו כל הקהילות שבְרִיְנוֹס ושכל ארץ אשכנז ומלכיות שלנו, נהגו אבותינו ואבות אבותינו, צדיקים וקדושים, חכמים מחוכמים, ועתה אתה כותב עליהם 'שוטים'! והלכה אומרת:² ואתם מכיון שנהגו אבותינו נוחי נפש אל תשנו ממנהג אבותיכם, כי לא דבר רק הוא, ואם הוא ריק, מחסרי הבינה ומריקני המוח הוא ריק. שאבותינו נהגו כדן וכתורה... ואתה איש חכם ונבון... תהיה

¹ רבי אלעזר מוורמיישא, דרשה לפסח, ההדיר והוסיף מבוא והערות שמחה עמנואל, ירושלים תשס"ו, עמ' 101. השוה שם, עמ' 127. והדברים נדפסו כבר אצל ר"י גליס, תוספות השלם – הגדה של פסח, ירושלים תשמ"ט, עמ' צד.

² עיי' ירושלמי עירובין פ"ג סוף ה"ט; מג"א סי' ס"ח.

חזני אשכנז מגדולי החכמים

מסורת אשכנז הצטיינה בעקביות, המשכיות ודקדוק הלכה, שאין להם אח ורע בתפוצות ישראל. השומרים הנאמנים של המסורת היו גדולי ישראל באשכנז. אחד הכלים המופלאים שעמדו לרשותם, מלבד הרבצת התורה האדירה שלהם, היה אחיזתם בעמוד התפילה של הקהילות העתיקות. 'שליחי ציבור' בעולמם של בני אשכנז לא היו דוקא אנשים שרכשו מיומנות קולית מרשימה וכישורים מוזיקליים יוצאי דופן, אלא בעיקר אישים שנדרשה מהם שליטה מקיפה ומעמיקה בתורה ובמסורה, ברבדיה הנגלים והנסתרים, לכן בקהילות אשכנז הותיקות מצויים היו תדיר חזנים חכמי תורה מובהקים.

במקביל לתורתה של אשכנז, שהיתה מקור חיי הרוח של העולם היהודי, כהגדרה הידועה של האור זרועי: "גאוני גאוני וקדושי עליון, **רבותינו במגן צא ושבוֹרֵמְשָׁא ושבִּשְׁפִּירָא, הלא משם יצאת תורה לכל ישראל**",¹ היתה גם מסורת התפילה העתיקה של קהילות אלה, המעיין הנובע שממנו זרמו מסורות התפילה האוטנטיות אל הדורות הבאים, וכפי שטרחו חסידי אשכנז להבהיר בכתיבה.² אנו למדים שלא רק את נוסחי התפילה המדויקים נחלו בני אשכנז מגדולי התורה שלהם אלא גם את צורת עבודת התפילה האיכותית של שליחי הציבור, חכמי אשכנז, שהראו את הדרך הנכונה ליורדים לפני התיבה בבתי הכנסת.

ניתן לקבוע שחלק רב בהעברה המדויקת של מסורת אשכנז בכללותה נעשה בידי גדולי התורה לא רק בהוראת ההלכה בישיבות ובבתי המדרש, אלא גם בדוגמה האישית שהראו בבתי הכנסת כשליחי ציבור. תופעה שאין לה שוותערך בשום ארץ אחרת, ולכן הללו שעסקו בחקר תקופת הראשונים לא יכלו להתעלם ממנה, כדברי אחד המפורסמים שבהם: "מראשית התגבשותן של קהילות ישראל באשכנז ניתן בהן מקום מרכזי לארגון סדרי התפילה בבית הכנסת. היחס לסדרים אלה, למנהגי התפילה ולנוסחאותיה, מאופיין היה בתחושה של קדושה יתירה. כל אלה היקנו מעמד של בכורה ושל הערצה לשליחי הציבור, מעמד שלא מצינו כדוגמתו בשום מרכז יהודי אחר".³

את התפעלותו מהצטיינותם של חזני אשכנז סיכם בשלהי תקופת הראשונים רבי משה קפסאלי ראש רבני טורקניה ומגדולי דורו (ק"ף-רנ"ו): "בהיות

¹ אור זרוע, ח"א, סי' תשנ"ב ס"ק ט'.

² עיי לעיל בתחילת חיבור זה.

³ ר"א גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 97.

באשכנז ואגפיה ראיתי דבר מתמיה בעיני החזנים ומשמשי הכנסיות, כי בדקו אחריהם להיות חכמים ואנשי מעשה מאד מאד, ושלא נשמע עליהם שום דופי כלל, ולפעמים יבקשו אחרי רבנים מופלגים וצורבי מרבנן, ואותם ימנו בעבודת החזנות ולא זולתם". בנוסף לעדותו זו על חזני אשכנז שבימיו, העיר כי זו מסורת רבת דורות באשכנז, והביא הוכחה לכך, כי "כן נראה בהגהות של מחזורי האשכנזים שהזכירו משם רבינו שמשון בר' אברהם חזן ורבינו קלונימוס בר' יעקב החזן, שנראה שכולם היו גדולי עולם ואנשי מעשה".⁴

ר"מ קפסאל הביא רק דוגמאות בודדות של חזנים גדולים באשכנז, ואם נצא בעקבותיו ונחפש זהותם של חזנים בספרי רבותינו שבאשכנז, נגלה תמונה מפוארת של חזנים מעוררי השראה, משל לצוללן היורד אל מתחת לפני הים ומגלה עולם מרהיב של דגים נדירים, שוניות ואלמוגים.

הבולט בחזני אשכנז הקדמונים היה רבי מאיר ש"ץ, היינו רבי מאיר ב"ר יצחק שליח ציבור של ורמיישא, פייטן נשגב, שפייט בין היתר את הפיוט 'אקדמות' (ד' תת"ס-).⁵ הוא היה ראש וראשון, דוגמה ומופת, לחזני אשכנז לדורותיהם, לא מחמת ביצועים מוזיקליים שאין אנו יודעים עליהם דבר,⁶ אלא בגלל שיעור קומתו הרוחני. רבי שלמה יצחקי רש"י (ד' ת"ת-תתס"ה) התפלל עמו בתקופת לימודיו בישיבת ורמיישא, הכירו היטב, ינק מתורתו והושפע מדרכיו, כדבריו פעמים אחדות: "למדתי מדבריו של רבי מאיר בר יצחק שליח

⁴ תשובות ואגרות מרבי משה קפסאל, סיני, שנה שלישית, כרך חמישי, תרצ"ט-ת"ש, עמ' קנב-קנג; תקנות קנדיאה, ירושלים תשי"ג, סי' מ"ה.

⁵ מלבד פיוטו המפורסם לשבועות 'אקדמות' הוא פייט עשרות רבות של פיוטים, ידועים יותר וידועים פחות. מלבד זאת, מטבעות לשונו חדרו לסדר התפילות, כמו נוסח הברכה של 'ותערב' במוספי ימים טובים שנקבע לדורות על פי רבי מאיר שליח ציבור. רבותינו הראשונים אשר קיבלוהו ממנו הבהירו את משמעותו, כדברי ה'רוקח' הבאים: "אמרין בפסיקתא [דרב כהנא, מהד' מנדלבוים, פיסקא כ"ד, שובה, אות ה']: 'מנין לזה שעושה תשובה הקדוש ברוך הוא מעלה עליו כאילו שהוא עולה לירושלם ובונה בית המקדש ובונה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות – מן הדין קרא לב נשבר ונדכא... הטיבה ברצונך את ציון...!', ובשביל זה המדרש אנו מתפללים בימים טובים 'ותיערב לפניך עתירתנו כעולה וכקרבן', וכוליה, כי ר' מאיר ציר אמונים מיכאן יסדו" (לשון ה'רוקח' בכת"י בודפשט, קויפמן A400, ומובא אצל ר"ש עמנואל, במאמרו 'חיבורי ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא', תעודה טז-יז, תשס"א, עמ' 228. וכן כתוב בפירוש הסליחה 'אנוש עד דכא', בכת"י המבורג 152, דף 140 ע"ב, מהדורת פקסימילה שהדפיס ראנ"צ רות, ירושלים תשי"מ).

⁶ רבי מאיר ש"ץ ודאי השקיע באיכות הרוחנית של התפילה, ובדרכם של חכמי אשכנז מקדם שהקפידו על תפילה רגועה בנחת. עי' שרשי מנהג אשכנז, ח"ד, פרק 'תפילה בנחת ומתינות'.

גדולי עולם כשליחי ציבור בימים מיוחדים

בפרק הקודם נסקרו אישים אשר שימשו בקביעות בתפקיד שליח ציבור. מלבדם היו כמה גדולי עולם שלא כונו בתואר 'חזן' או 'שליח ציבור' ובכל זאת פעלו כשליחי ציבור בקהילות אשכנז, לפחות בימים מיוחדים, וגם להם היה חלק בהנחלת המסורת המוקפדת בין היתר בדוגמה האישית שהראו בתפילותיהם. יש אפוא ענין להתבונן גם בפעילותם בעבודת התפילה באשכנז.¹ כזה היה רבן של חסידי אשכנז, רבי אלעזר מוורמיישא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך-תתקצ"ז), שפעילותו כשליח ציבור בימים הנוראים מתגלה מתוך עדות אגב אורחא: "רבינו אלעזר **כשהיה חזן** בראש השנה, בשעה שהצבור היו אומרים 'הוא אלקינו' היה אומר בלחש אלו פסוקים, והיה כורע ואומר, 'אתה הראת לדעת'...".² אך לא רק בימים הנוראים שבהם לדעת ה'רוקח' יש הקפדה

¹ שמות החזנים שהוזכרו בפרקים אלה הם רק דוגמאות בודדות מכלל החזנים הגדולים ששימשו בקהילות אשכנז בדורות ההם. אין רישום של החזנים הרבים שהיו באשכנז, אלה הנזכרים פה נודעו לנו מכיוון שפעילותם זו נזכרה בענין אחר ולא דוקא מתוך כוונה להודיענו על חזנותם, לכן אין לנו מידע על רוב גדולי התורה שפעלו כחזנים. עם זאת נראה שעלינו להוסיף למנין החזנים גדולי התורה גם את רבותינו הפייטנים הראשונים, או את מרביתם, אשר שימשו אף הם כשליחי ציבור, לכל הפחות באותן תפילות בהן נאמרו פיוטיהם. התייחס לכך רבי יעקב עמדין בספרו מור וקציעה או"ח סי' נ"ג: "כן היה מנהג הקדמונים שאחר התלמוד, שגדולי הדור היו ש"צ, **כנראה מפיוטיהם ורשויותיהם**". הוא חזר והדגיש זאת שם בסי' ס"ח: "כה עשו **בעלי הפיוטים שהיו ש"ץ כנודע**, וכנראה בנטילת רשויות שקבעו לפני הקרובות, כגון הקליר **וחבריו בעלי המחזור האשכנזי**". מסתבר איפוא שבנוסף לרבותינו שזכרו פה, יש למנות בין החזנים מרבותינו הראשונים באשכנז גם את הפייטנים, בהם רבי שמעון הגדול ב"ר יצחק ממגנצא (-ד' תשי"ס-), רבי גרשום מאור הגולה רגמ"ה ממגנצא (ד' תשי"ך?-תשפ"ח?), רבי אליעזר ב"ר נתן הראב"ן (-ד' תתק"ל), רבי אפרים ב"ר יצחק מרגנסבורג (-ד' תתקל"ה), רבי אפרים ב"ר יעקב מבונא (ד' תתצ"ג-תתקנ"ט?), רבי אליעזר ב"ר יואל הלוי הראב"ה (ד' תת"ק-תתקפ"ה?), רבי ברוך ב"ר שמואל ממגנצא בעל 'ספר החכמה' (-ד' תתק"ן-), ועוד כהנה.

² ספר האסופות, כ"י לונדון, מונטיפיורי 134, דף 123 ע"ב, הובא אצל ר"ש עמנואל, רבי אלעזר מוורמיישא, דרשה לפסח, ירושלים תשס"ו, עמ' 3, הע' 9. אמירת פסוקים אלה ידועה בפוסקים בשם ה'רוקח' כפי הנאמר בהגהות מיימוניות, סדר תפילות, נוסח הברכות האמצעיות, אות ג': "קבלה בשם הר"ה מוורמיישא כשיאמר הקהל 'הוא אלקינו' יאמר החזן אלו הפסוקים 'אתה הראית'...". הובא בדרכי משה או"ח סי' תקצ"א אות ב': "כתב הגהות מיימון... קיבלנו משם הר"ר אלעזר מוורמיישא, כשאומר הקהל 'הוא אלקינו' יאמר החזן אלו הפסוקים 'אתה הראית'...". עצם הענין נתפרסם בספרים ומחזורים רבים, אבל בלא ההתייחסות לעובדה שה'רוקח' היה שליח ציבור וכך עשה בעצמו.

ניגוני תפילה מקובלים מדור לדור

במשך דורות רבים עמדו גדולי עולם ועובדי ה' מופלאים בראש הנהגת התפילות באשכנז, ומתוך כך יכלו להקפיד על אופן התפילה ולשמרה, הן מצד התוכן והצורה, הן מצד הנוסח והניגון. הליכותיהם של יהודי אשכנז בבתי הכנסת היו חדורות בתחושת שליחות של שימור המסורות הישנות שקיבלו מאבותיהם, כולל הניגונים המקובלים מחזניהם הותיקים. עבודת התפילה העתיקה הזו היתה מלווה ברגש פנימי, רוממות־רוח אצילית ושמחה, והדגישה את כבוד התפילה, כבוד בית הכנסת וכבוד שמים. מסורת דורות זו סייעה למתפללים לעמוד כראוי לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה.

"אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת", הורו חז"ל, וראיתם מן הנאמר: ¹ "לשמוע אל הרנה ואל התפלה" – "במקום רנה שם תהא תפלה".² מבאר רש"י: "במקום רנה, בבית הכנסת, ששם אומרים ה**צבור** שירות ותשבחות **בנעימת קול ערב**". זהו בית הכנסת של חז"ל, וזהו בית הכנסת של רבותינו הראשונים, בוּוֹרְמִיּוּשָׁא וּמְגַנְצָא בהם למד רש"י, מקום בו התפילות והתושבחות נאמרות "בנעימת קול ערב". ירושה זו נשתמרה בידי בני אשכנז עד ימינו אלה.

בשבתות וימים טובים במיוחד ידעו חכמי אשכנז להשרות בתפילה אוירת שמחה ונעימות. הרבה ניגונים נתחבבו על יהודי אשכנז, רבים מהם קדומים, שלפי המסורת נשתמרו מכוח פעילותו של רבי יעקב ב"ר משה מוֹלֵין הלוי מהרי"ל (-קפ"ז), שומרה הגדול של מסורת אשכנז הקדומה.³ הוא הזהיר: "אין לשנות מנהג המקום בשום ענין, **אפילו בניגונים** שאין מורגלים שם".⁴ לכל ניגון מקומו הקבוע, לכל חג ומועד, לכל תפילה ופיוט. הסביר מהרי"ל: "בבתי כנסיות לרגלים ולמועדים **מצוה לשיר ולנגן, כל אחד ואחד בזמנו הקבוע**, שירות ותשבחות **לכבוד המלך גדול ונורא יתברך**".⁵

¹ מלכים-א ח, כח.

² ברכות ו ע"א.

³ עיי במבוא שכתבתי לספר מנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש, ח"א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 98-97.

⁴ ספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, עמ' שלט-שמ. ועיי לעיל פרק 'אזהרות באשכנז מפני שינוי מנהגים'.

⁵ ספר מהרי"ל, שם, עמ' תריב.

הצטמקות בתי הכנסת בקהילות אירופה

בדורות הקודמים גדולי תורה שימשו כשליחי ציבור בקהילות אשכנז, ואף בתקופות מאוחרות כאשר תפקיד החזנות עבר גם לאנשים רגילים וביישובים שונים חדרו לפעמים חזנים מפוקפקים,¹ הרי בקהילות המובילות באשכנז השתדלו בעקביות לבחור לתפקיד החזן תלמידי חכמים ואנשי מעלה.² בקהילות

¹ בענין חזנים בעייתיים הובאה בשו"ת חת"ס, או"ח, סי' ר"ה, הלצה חריפה לפיה יצר הרע מנסה לשתול אנשים משלו בתפקידי מפתח רוחניים, ביניהם חזנים שאינם מהוגנים: "אחד מרבתי הרב המופלג מו"ה מענדל לילג זצ"ל, דיין ורב בבית המדרש בפפד"מ, רגיל על לשונו על דרך הלצה, המלך זקן וכסיל הידוע בזקנותו [=יצר הרע] יושב לו על כסא של שלש רגלים, א' – חזנים שיוליכו כל תפלות ישראל אל מחוץ למחנה כקדשים פסולין, רחמנא ליצלן, ב' – השוחטים שיאכילו כל הקהלה נבלות וטרפות, ג' – סופרי סת"ם שיופסלו כל תפילין ומזוזות על ידם, ודי לו למלך זקן בזה".

² דוגמה לכך הוא חזן הקהילה של פרנקפורט בימי הישב יעקב והיפני יהושע, עליו נמסר: "מהורר שלמה זלמן בן מהו' שמעון ז"ל... שהיה פה קהילתינו שליח ציבור שלשים ושתים שנה, ועל כזה נאמר אבדו אנשי אמונה, שהיה לומד ש"ס ופוסקים בכל עת ועונה, גם רז לא אנס ליה, והתפלל בכוונה לא-ל השוכן מעונה, והשכים והעריב בבית הכנסת להתבודד שם כמה שעות ועסק שם בלימוד המשנה, והיה חרד לדבר ה' זו הלכה שהיה חריף ובקי בים התלמוד, ותורתו אמונתו... והגדיל לעשות גמילות חסדים בגופו ובמומו, נפטר ונקבר בשם טוב יום ב' י"ג אלול תקכ"ז לפ"ק, ונקרא בפי כל מהור"ר זלמן חזן ז"ל"י (ממורבוך, 'ספר הזכרונות לבית הכנסת החדש פה ק"ק פפד"מ, כת"י הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°1092, עמ' 432). בפפד"מ עד השתלטות הרפורמים על הנהלת הקהילה שימשו כשליחי ציבור תלמידי חכמים נוספים בשני בתי הכנסת העיקריים, הישן והחדש, וגם בבתי המדרש והקלוזיים. יזכרו כאן אחדים מהם בתקופה מאוחרת זו: רבי יחיאל שייאר, ש"ץ בפפד"מ וחבר בחברת לומדי ש"ס, נפטר בט' באייר תקל"ח (לפי היממורבוך, 'ספר הזכרונות לבית הכנסת החדש פה ק"ק פפד"מ, עמ' 520; אבני זכרון הכתב והמכתב מבית הקברות הישן דק"ק ורנקורט על נהר מוין, פפד"מ תרס"א, עמ' 410); "התורני המופלא" רבי נפתלי הירץ וואל, שימש כשליח ציבור בפפד"מ, נפטר בכ"ב בטבת תק"מ (ממורבוך דביהכ"נ החדש של פפד"מ, עמ' 533; אבני זכרון הכתב והמכתב, עמ' 418); רבי מאיר טריר כ"ץ, "בר אורין ובר אבהן", "שהיה ש"ץ בבית הכנסת דקלויס של מהו' שמשון ווירטהיים זצ"ל יותר מן מ"ה שנה", נפטר בכ' בתמוז תקמ"ו (ממורבוך דביהכ"נ החדש של פפד"מ, עמ' 603; אבני זכרון הכתב והמכתב, עמ' 472); "התורני המופלא" כהר"ר יוזפא טריר כ"ץ, היה ש"ץ קבוע בבית הכנסת של מהו' זנוויל הז, נפטר בג' בכסליו תקנ"ד (ממורבוך דביהכ"נ החדש של פפד"מ, עמ' 672; אבני זכרון הכתב והמכתב, עמ' 485); "המשורר התורני" ר' שאול דאניוויץ חזן, ש"ץ דפפד"מ נפטר בג' בסיון תקס"ח (ממורבוך דביהכ"נ החדש של פפד"מ, עמ' 842; אבני זכרון הכתב והמכתב, עמ' 539); "המהולל התורני" "המופלג המפורסם" החבר ר' מאיר מאז, בנו של רבי נתן מאז בעל 'בנין שלמה' ראש הישיבה וראש בית הדין של פפד"מ, היה "בעל תפילה בבית הכנסת ישן וחדש" של פפד"מ,

חזון בתי הכנסת של ה'חתם סופר' ורש"ר הירש

בעוד בתי הכנסת במזרח אירופה ירדו מגדולתם ואיבדו את מרכזיותם ומעמדם, התעוררה באשכנז, גם כתגובת-נגד לרפורמים, מגמה של טיפוח בתי כנסת והרמת קרנם. הקהילות החרדיות בגרמניה הקימו את בתי הכנסת שלהם עם כל דקדוקי ההלכה והמסורת הנדרשים מהחזנים ומהקהל בלי שום ויתורים, פשרות ועיגול פינות. יהודים חרדים אלה בגרמניה עמדו בשתי חזיתות. אחת, החזית הקטנה, רוח הויתור על דקדוקי המסורת שהתעצמה במזרח אירופה, והשנייה, החזית הגדולה, תעמולת הבוז למנהגי קדם של תנועת הרפורמה שפשתה בגרמניה פנימה.

הבולטות ביותר היו הקהילות החרדיות שהלכו לאורם של רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' (תקכ"ג-ת"ר) ורבי שמשון ב"ר רפאל ה'ירש' (תקס"ח-תרמ"ט) ושיישמו את שיטת ההפרדה והפרישה המוחלטת מהקהילות עליהן השתלטו הרפורמים. גם הקהילות החרדיות שנבצר מהן לבצע את ההפרדה הקהילתית מחמת מכשולי חוקים ממשלתיים או סיבוכים חברתיים פנים קהילתיים, הושפעו רבות מהנאמנות למסורת אבות של הקהילות הנפרדות והאיתנות. את המטרה המשותפת של שני מנהיגי ישראל אלה, שהשתמשו בכלים שונים שהשלימו זה את זה, הגדיר רבה של ווינה, סבו של אבני, רבי בנימין שלמה זלמן שפיצ'ר בעל 'תקון שלמה' (תקפ"ו-תרנ"ד), שהיה חתנו של ה'חתם סופר' וסולל דרכו באוסטר'יה, והוא עצמו נחשב¹ למגשר המשמעותי ביותר בין חרדי הונגריה וחרדי גרמניה: "ראשון שבקדושה, ראש כל רבני וצדיקי אשכנז, הרב הגאון לוחם מלחמת ה' בגבורים, מו"ה שמשון ה'ירש' זצ"ל, שהיה אב"ד דק"ק פֶּרְאָנְקֶפּוּרְט דְּמֵיִן, הוא האיש אשר הרגיז הפושעים וזכה להחזיר בנים לאביהם שבשמים... והוא אשר זכה לראות בנינו המפואר קהלה פֶּרְאָנְקֶפּוּרְט דְּמֵיִן כמו אז מלאה חכמים וסופרים, מלאה יראת ה', למאות בעלי בתים חושבי ה' ושומרים מצות ה' באמונה... ומדקדקים בכל המצות כחוט השערה, הוא האיש אשר התחיל ללחום מלחמת ה' נגד הכופרים לפני חמשים שנה... הוא האיש אשר התחיל ללחום נגד הצבועים והמסיתים בסתר, הוא קרע מחיצות מפניהם

¹ ראה תיאורו של הרב שלמה אהרמן, 'השיף-שול בווינה', בתוך: אלה אזכרה – אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה, בעריכת ר' יצחק לוין, ח"ג, ניו יורק תשי"ט, עמ' 236. – על פועלו הארכתו בספרי שבעריכה לדפוס: "חתן ה'חתם סופר' בונה היהדות באוסטריה – רבינו בנימין שלמה זלמן שפיצ'ר".

הילארפע², והראה לעין כל אפיקורסותם וסכנת לימודם... הוא האיש אשר מעולם לא היה עליו מורא בשר ודם כי אם מוראו יתברך שמו כל ימי חייו... עד כי זכה לזיכוי רבים גדול מאוד, וכמו שהיחתיים סופרי ז"ל עשה לתורה קיום עד ימות המשיח על ידי אלפים תלמידים ותלמידי תלמידים, כן הוא ז"ל באמונה קבע אמונה באשכנז עד ימות המשיח, ולא לבד בעירו ובארצו, אבל גם בעולם על ידי חבוריו³.

היחתיים סופרי, המנהיג הגדול של יהדות מרכז ומערב אירופה, הזהיר בצוואתו מפני שינוי זיו כלשהו במסורת התפילה: "עמוד התפלה וסדרי בתי כנסיות כאשר היה עד היום הזה כה יהיה וכה יקומו לנצח, וחלילה לשום אדם לשנות הן בבנין הן בסידור התפלה ושלוחי ציבור מאשר היה, וכל המשנה פניו ישונה, ולצדיקים כל און לא יאונה"⁴.

רבי שמשון ב"ר רפאל היקש היה מעריצו הנלהב של היחתיים סופרי, ואת עצמאותה של קהילתו הנפרדת מהרפורמים ביסס על העקרונות שהורה היחתיים סופרי. הוא הגדיר את היחתיים סופרי בתור אחד מ'אבות העולם'⁵, ובאחד ממכתביו הפומביים בגרמנית תיאר אותו כסמכות עליונה: "האיש הגדול זצ"ל, הגדול מבין כל אלה החיים בזכרון בני דורנו, האיש בעל העין הבהירה, הטעם המעודן, המוח החרף, הידע המקיף, כח השיפוט הישר ביותר, האיש שבפני שמו... כל הרבנים החיים עמנו, מרכינים את ראשם מתוך יראת כבוד ומכירים בו את הסמכות המחייבת... הוא היחתיים סופרי, אותו מכנה העולם היהודי, ובאמת שלא על דרך המליצה: 'רבן של כל בני הגולה', מורה דרכו של כל העם היהודי"⁶.

באותו מכתב פומבי בגרמנית חזר הרב היקש וביטא ביתר שאת גם בלשון הקודש את העובדה המכרעת כי היחתיים סופרי "הוא רבן של כל בני הגולה באמת"⁷.

² Larve, מסיכה.

³ 'הספידא על מות צדיקים הרב הגדול הצדיק המפורסם הגאון מו"ה שמשון הירש זצ"ל אב"ד דק"ק היראים בפפד"מ, בתוך: תקון שלמה, לרבי בנימין שלמה זלמן שפיצר, וויען תרנ"ב, דפים קי ע"ב-קיא ע"ב; תקון שלמה, מהדי לייקווד תשפ"ד, עמ' תשמח. הספד זה נדפס גם כאחרית דבר לתשובות רשייר הירש, שמש מרפא, נוא יארק תשנ"ב, עמ' שסח-שע.

⁴ זכרונות ומסורות על החתיים סופר, בני ברק תשפ"א, עמ' 272.

⁵ רשייר הירש, שו"ת שמש מרפא, סי' ע"ג.

⁶ Gesammelte Schriften, ח"ד, פפד"מ 1908, עמ' 401-402. ועיי איגרת רשייר הירש, בקובץ הרב שמשון רפאל הירש משנתו ושיטתו, ירושלים תשכ"ב, עמ' 362.

⁷ שם.

פריחת הקהילות החרדיות בגרמניה – 'זה אֵלֵי ואנוהו'

מאמצי השיקום של רש"ר הִיָּרְשׁ להרמת כבוד בית הכנסת וכבוד התפילה, התמקדו **בנשמת** בתי הכנסת, ברוחניות, במסורת התפילה **בשלמותה**. הוא התאמץ להבליט את יופייה של שמירת מצוות מלאה וללא פשרות, וכך הצליח לשמר את המתפללים הרבים בבתי הכנסת הגדולים של הקהילות החרדיות בגרמניה ובכך נשמרה גם מסורת המנהגים הישנה. פעולתו זו עוררה השתאות. העיד הגאון הסלבודקאי רבי יחיאל יעקב וויינברג בעל 'שרידי אש' (תרמ"ה-תשכ"ו):

קהילת פֶּרְנַקְפּוֹרְט מיסודו של הרב הִיָּרְשׁ, היתה כלילת־יופי מכל הבחינות. **לא היתה בכל ארצות אירופה עדה מאורגנת ומסודרת, כזו של עדת פֶּרְנַקְפּוֹרְט החרדית...** סדרי תפילה ומנהגי תפילה בטעם טוב ובהידור מצוה... שיתוף כל העדה בזמרה... הרנינו את הנפש. נגוני פֶּרְנַקְפּוֹרְט היפים בזמירות שבת, בברכת המזון ובברכת כהנים, התפשטו ונתחבבו בכל העולם היהודי ונתקבלו אף בחוגי החרדים שבארצות המזרח... "זה אֵלֵי ואנוהו" – התנאה לפניו במצוות, לולב נאה, ציצית נאה, תפילין נאות¹... יש חשיבות ליופי והידור כשהם נצמדים לדבר של קדושה במצוה; שיר יפה ומנגינה נאה עלולים להלהיב את הנפש וכוחם יפה להתלהבות דתית.²

ברוח זו ציין ה'שרידי אש' כי "החוויה הנאה ביותר ליהודי בגרמניה היא ליל שבת בבית הכנסת החרדי בפֶּרְנַקְפּוֹרְט"³. אך גם תפילה בבית כנסת זה בימי חול עשתה רושם רב, לא רק בגלל המראה החיצוני אלא יותר בשל הדחף הרוחני של מתפלליו, כפי שסיפר רבי אברהם אָרְלֶנְגֶר בעל 'ברכת אברהם' (תרצ"ב-תשפ"ב): "שמעתי מאבי ז"ל שהיה בשש וחצי או בשבע בזמן התפילה שם – כבר בתחילת התפילה עמדו בבית הכנסת אלף בעלי בתים עטורים בטלית ותפילין!"⁴. גם אחרים מסרו בהתפעלות כי "בית כנסת זה, שהכיל למעלה

¹ שבת קלג ע"ב; מכילתא פ' בשלח.

² שו"ת שרידי אש, ח"ד, עמ' שסט; רי"י וויינברג, לפרקים, מהד' ירושלים תש"ע, ח"א, עמ' רכג.

³ כתבי הגאון רבי יחיאל יעקב וויינברג זצ"ל, ח"ב, סקרנטון תשס"ג, עמ' רלז.

⁴ ר"א ארלנגר, 'דברי הספד על הגאון ר' שמעון שוואב זצ"ל', יתד השבוע, כ"ב אדר ב' תשנ"ה, עמ' 14.

מאלף מקומות ישיבה, היה מלא בתפילת מנחה רגילה ביום חול!⁵ כמותם הביע אחד הרבנים החסידיים מפולין את התרשמותו האישית:

זכיתי לבקר באותה עיר גדולה ונפלאה, פֶּרְאָנְקֶפּוֹרְט. זכורני, עשרה בטבת, תרצ"א, לפנות בוקר, הגעתי לֶפֶרְאָנְקֶפּוֹרְט... הנני שוכר מונית ונוסע לבית הכנסת הגדול של קהילת רש"ר הִירֶשׁ. אני מודה ומתודה "אַז איד בין אַרויס פון אַלע פֶּליס", **יצאתי לגמרי מכליי מרוב התפעלות**, בראותי ציבור בן אלף איש עומד ביום שלישי לפנות בוקר ואומר בכוונה סליחות של עשרה בטבת... אם זו הקהילה בה רבי שמשון רפאל הִירֶשׁ ורבי שלמה פֶּרְוִיָאָר התפללו, לימדו והחדירו 'אידישקייט' אמתית... מה החידוש שהגאונים והצדיקים במזרח אירופה רחשו אמון כה רב לתלמידיהם?⁶

בית כנסת זה של רש"ר הִירֶשׁ ורש"ז פֶּרְוִיָאָר, 'קהל עדת ישורון', שנודע בפי העם בתור 'פֶּרְיִדְפֶּרְגֶּר אַנְלֶגֶה' על שם מיקומו,⁷ הותיר לאחר חורבנו געגועים עצומים בלב מתפלליו, וכפי שביטא אותם נער שגדל בו: "הִפֶּרְיִדְפֶּרְגֶּר אַנְלֶגֶה", מרכז החיים היהודיים, **היפים ביותר שהיו איפעם** בעולמה של היהדות, בית הכנסת שלנו – איזה פאר! עד לסוף העגום ב'ליל הבדולח'. כאן היה הכל מקודש, קדשי שמים... עם בית הספר... ועוד יותר הישיבה⁸... בית הכנסת נעלם – אך לא רוחו. זיכרוןך לברכה, אוצר יקר, לבנו יהיה משכנך לעד!⁹... אילו היתה תקופה נפלאה זו חוזרת שנית, חפצים היינו לשוב לֶפֶרְאָנְקֶפּוֹרְט".⁹

נער אחר בן התקופה תיאר את פארו החיצוני של 'בנין הורדוס' פֶּרְאָנְקֶפּוֹרְטֶאָי זה: "ארמון שלא היה דוגמתו בכל רחבי המדינה. עמודי שיש קידמו את הבאים אל רחבת החצר שטופת השמש, ומבוא מרווח חצץ בין הכניסה לבניין ואולם התפילה. בפרוזדור שלפני האולם המרכזי עמד מאחורי

⁵ Alexander Carlebach, Men and Ideas, Jerusalem 1982, p. 46

⁶ הרב מאיר שווארצמאן, 'דער רבי פון מערב', בתוך: ספר הזכרון למורנו רבי יעקב ראזענהיים זצ"ל, ניו יארק תשכ"ח, מדור באידיש, עמ' 34.

⁷ Friedberger Anlage – 'מתחם פרידברג', היא כתובת בית הכנסת, כפי שמקובל במערב אירופה לכנות בתי כנסת על שם מיקומם וכתובתם.

⁸ באותה עת היו בפרנקפורט שלוש ישיבות, וכאן הכונה למפורסמת בהם שהשתייכה לקהילה החרדית ובראשה עמד באותה העת רבי יוסף ברויאר, כממשיכו של אביו, ראש הישיבה הקודם, רבי שלמה זלמן ברויאר.

⁹ 'זכרונות על בית הכנסת בפרידברג אנלאגה', ירושתנו, ספר שלישי, ה'תשס"ט, עמ' רסב-רסו.

דלפק שרת לא־יהודי שהמתין לבאים. הללו מסרו לו את מעיליהם וכובעיהם, ותמורתם הושיט להם את המגבעות הגבוהות, הצילינדרים, שהיו שמורים להם איש איש בתאו כדי שלא יצטרכו להתהלך בהם בחוץ לעיני הגויים. כובעים אלה שימשו גם את העולה לתורה או כל המשמש בתפקיד רשמי אחר. מאות נברשות נתלו מן התקרה ולאורך הקירות, והעניקו לאולם התפילה בוחק שהשתקף ממושביו השיש ומהבימה המרכזית המלכותית"¹⁰.

צעיר נוסף שבא ללמוד בישיבה בִּפְרָנְקְפֹרְט בחודשי הקיץ של שנת תרצ"ד, סיפר לימים על בית הכנסת הזה והאווירה המיוחדת סביבו: "שהותי בִּפְרָנְקְפֹרְט זכורה לי כחווייה רבת פנים. היו בה כשבעים בתי תפילה, 'קלויזים' ו'שְׁטִיבֶלְאָךְ'¹¹, מוסדות חינוך חרדיים ושלוש ישיבות. הפנינה שבכתר היתה 'קהל עדת ישרון' ומוסדותיו. זה היה המרכז של היהדות בגרמניה. התרשמתי מאוד מבית הכנסת שלו, מה'יידישקייט' ומההדר. התפילה בו היתה מלכותית. היו שם יהודים עשירים שהתחרו ביניהם על אחזקותו, ולכן הוצרכה הנהלת בית הכנסת לקיים רישום מסודר של הזכיונות בו, כגון זכיון לתשלום החשמל או הניקיון. לא היה צורך להפציר בתורמים, להיפך, הללו המתינו כל אחד לתורו, ולכן נרשמו כמה חודשים מראש: 'בחודש זה פלוני ישלם את הוצאות החשמל', או: 'בחודש זה ישלם אלמוני את הוצאות האינסטלציה'. בבית כנסת ענק זה בן 1800 מקומות ישיבה, היו אלה הוצאות נכבדות"¹².

והנה אותה קהילה בִּפְרָנְקְפֹרְט מזוית של אשה, מרת רוֹזִי הֵיִנְרִיךְ (תרע"א-תשס"ז), שגדלה בה משחר נעוריה:

ההווי בקהילה היה כולו סביב בית הכנסת. גם הנשים היו חלק אינטגרלי מהאווירה, וכמנהג גרמניה היו משתתפות באורח קבע

¹⁰ רוֹזִי ברויאר, נפתולים: קשייו של מהגר אורתודוקסי לפלסטינה בעליה החמישית (הגרמנית), ירושלים תשע"א, עמ' 31.

¹¹ ראה, P. Arnsberg, Die Geschichte der Frankfurter Juden seit der Französischen Revolution, Band 2: Struktur und Aktivitäten, Darmstadt 1983, pp. 22-43

¹² זכרונות הרב אריה מאיר זצ"ל מקארלסרואה, זקנו של יבלחט"א חתני הרה"ג ר' יוסף שלמה מאיר, בראיון מוקלט שעשתה עמו בתי הרבנית נעמי גיטל מאיר, במוצ"ש פרשת זכור תש"ס. הוא הוסיף וסיפר: "מנדיבות הלב של בני פראנקפורט נהנתי גם אני. לקצב סלומון היה אטלז עם מסעדה. בפעם הראשונה כשהלכתי לסעוד בה, שאלני: 'מאיפה אתה? אמרתי: 'מקארלסרואה'. חזר ושאל: 'מה אתה עושה בפרנקפורט?'. עניתי: 'לומד בישיבה'. בשמעו זאת סירב לקבל ממני תשלום על הסעודות שקיבלתי אצלו במשך ששה שבועות רצופים, יום יום, צהרים וערב, כל עוד למדתי בישיבה. אכן היתה זו עיר של תורה, עבודה וגמילות חסדים".

כולל הו"ד ובית הכנסת 'אהבת ציון' בירושלים

יהודים ילידי אשכנז עלו טיפין-טיפין לארץ ישראל במשך דורות רבים, תוך שמירה על עצמאות רוחנית. האשכנזים הללו החזיקו במנהגי אבותיהם.¹ בדורות המאוחרים בשל קשיי ההיאחזות בארץ ישראל מספר היהודים ממוצא אשכנזי היה מועט בהשוואה למספרם של בני עדות המזרח והספרדים, שרוב ארצות המוצא שלהם היו קרובות אליה גאוגרפית. מה שהגדיל את מספרם וחזק את התאקלמותם בארץ ישראל של בני עדות המזרח היה מעמד המדיני והחברתי, בהיות מרביתם בעלי אזרחות עות'מאנית, וכן בשל ידיעתם בשפות המקום והתמצאותם בדרכי המסחר והמוסדות הקיימים.

הנוכחות האשכנזית הכללית גדלה עם העלייה לארץ ישראל של מאות חסידים תלמידי המגיד מִמְזָרֵטְש, עלייה שנפתחה בשנת תקל"ז, שאליהם נוספו גלי עלייה של מאות פרושים תלמידי הגר"א שהגיעו החל משנת תקס"ח. בעקבות הפרושים החלו בשנת תק"ץ להגיע לירושלים גם עולים אשכנזים ממערב אירופה (גרמניה והולנד). בשל מיעוט מספרם השתלבו הללו במסגרת האשכנזית של כולל הפרושים, לצורך קבלת התמיכה הכלכלית מתרומות שנאספו בחוץ לארץ, היינו דמי ה'חלוקה'. אך בשנת תקצ"ז, עקב תחושת קיפוח, יסדו שמונה משפחות מתוכם כולל עצמאי בשם 'עדת ישורון ילידי דְיִיטְשְׁלָאָנְד ודעמייהון', שלאחר מכן נקרא בקצרה בשם 'כולל הו"ד' (ה'וֹלָאָנְד ודְיִיטְשְׁלָאָנְד').²

מנהיג הקבוצה החדשה היה ראשון העולים מגרמניה בתקופה זו, רבי משה זאקס (תק"ס-תר"ל) יליד דְרִיִסְיָאָקָר במחוז מִיִינִיִנְגֵן, כ־130 קילומטר מזרחית לִפְרָנְקְפּוּרְט דְמִיִן. כיון שמקום הולדתו היה ביישוב קטן ובלתי ידוע, הוא מתואר גם כ"מוה"ר משה זָקָס נ"י מילידי פְּרָאנְקְפּוּרְט".³ כדי להכיר את הרקע התורני שלו וגם את הביטחון שלו בזכותה של קהילתו הקטנה בירושלים לקיום רוחני עצמאי, ראוי לקרוא את המכתב בגרמנית לפירסום בעיתונות, שכתב בט"ו בטבת תרי"ד, שבו הוא חתום בזה הלשון:

¹ את הנושא הזה סקרתי בהרחבה בספרי שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, בני ברק תשע"ח, פרק יוצאי אשכנז הותיקים בארץ ישראל.

² ר"מ אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל אביב תשל"א, עמ' 241.

³ מכתבם של ראשי קהילת גרודנה, מובא בספר: משה זאקס – יקה חרדי ציוני, מאת מרדכי פרידמן, תל אביב תשע"ז, עמ' 192.

משבר מנהג אשכנז עם חורבן אירופה

חורבנה הטראגי של יהדות גרמניה קטע את הרצף המרכזי של המסורת שלה. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בשנת תרצ"ג, עוררה גל של בריחת יהודים לאחר שישבו בה למעלה מאלף שנים ברציפות. הפחד משנאתם התהומית של אנשי המפלגה הנאצית והאלימות האיומה שהשליטו בגרמניה, דירבנו אלפי יהודים לחפש מקום מגורים בארצות אחרות. נוצר אז גל גדול של עליית המוני יהודי גרמניה לארץ ישראל או הגירתם לארצות אחרות.

מצבם של היהודים בגרמניה מכל הבחינות הלך והידרדר במהלך השנים שבהן הממשל הנאצי הכין את הצבא הגרמני ואת דעת הקהל למלחמת כיבוש והשתלטות על ארצות ועמים. מלחמה אכזרית זו שפרצה בחודש אלול תרצ"ט, ובמרכזה עמדה השמדת היהודים הנוראה, שנמשכה עד שנת תש"ה, כילתה את רוב יהודי אירופה וניתצה את מושב היהודים העתיק והממושך בגרמניה.

יהודי גרמניה שחיהם של כשני שלישים מהם ניצלו בנסים,¹ היו המומים, מוכים ומפוזרים, וכמובן לא היו בטוחים ביכולתם לשקם את המשכיות המסורת שלהם. הסיכוי שלהם לתקוע יתד רוחנית בארץ ישראל, על פי מורשת אבותיהם, היה מעורפל ביותר. עולי גרמניה שהגיעו ארצה שבורים ורצוצים התעסקו בראש ובראשונה בצורך הקיומי למצוא מנוח לכף רגלם. המוני שומרי המצוות שנאחזו בארץ ישראל חיפשו סביבה שבה מצויים מוסדות תורניים קיומיים, מקומות תפילה, כשרות, חינוך וכיוצא באלה. במצב זה לא יכלו להיות בררניים ביותר, והמשך דרך אבותיהם לא עמד אז בראש מעייניהם. מרבית העולים החדשים הצטרפו למסגרות קיימות ואף הללו שעמלו על הקמת מניינים ובתי כנסת עצמאיים של בני גרמניה, לא תמיד יכלו לשמור על פרטיהם ודקדוקיה של מסורתם.

בהיותם מיעוט חברתי עמדו מול לחץ עצום של החברה האשכנזית בארץ ישראל שהיתה בעלת צביון מזרח אירופי מובהק, על רבדיה השונים החסידיים והפרושיים, החרדיים והלאומיים, מקצה אל קצה. ההנהגה הרוחנית של

¹ לפני עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ביום ג' בשבט תרצ"ג חיו בה כ-500,000 עד 525,000 יהודים. מאז עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ביום י"ז באלול ה'תרצ"ט, החליטו כ-300,000 יהודים לעזוב את גרמניה, וזאת משום שהיו חשופים לרדיפות. ההערכות המקובלות מדברות על בין 160,000 ל-180,000 יהודים שנרצחו. כלומר, לפחות כ-60% מיהודי גרמניה שרדו בזכות הגירה מוקדמת, מה שלא אירע ברוב ארצות אירופה אליהן פלשו הגרמנים בהפתעה כאשר פתחו במלחמה.

תביעת רבני גרמניה להצלת מנהג אשכנז

לא רק בארץ ישראל מצאו את עצמם יהודי גרמניה בעמדת מיעוט, אלא גם בגולה, במדינות מערביות אחדות אליהן נמלטו בתקופה הנאצית, בראשן ארצות הברית. אמנם הלחץ האידאולוגי של הסביבה בארצות המערב היה מתון בהרבה מן הלחץ בארץ ישראל; אף קבוצה שם לא דרשה זכות בלעדית על המנהגים שלה כמו שעשו כמה מצאצאי הפרושים הירושלמים תומכי 'מנהג ארץ ישראל' שטופח על ידם. למשל, בצפון אמריקה לא היה מי שנוסף בהכרזות על קיומו של 'מנהג אמריקה', מלבד עוקרי הדת הרפורמים שהמציאו אותו. בארצות המערב שרר לא רק 'חופש דת', אלא גם 'חופש מנהג'. מציאות זו איפשרה את קיומן הסביר של עשרות קהילות של יוצאי גרמניה ברחבי ארצות המערב, במשך שנים רבות בקומה זקופה, מהם המתקיימים עד היום בצביונם. עם זאת, במרוצת השנים, המספר הגדול של בני הקהילות השונות ששורשיהן במזרח אירופה, ביניהן החוגים החסידיים, הישיבות הליטאיות והאורתודוקסיה המודרנית, הטביע את חותמו על הלכי הרוח של הדור הצעיר בקהילות יוצאי גרמניה, בעיקר השפיע הצביון הליטאי שהוא הקרוב מכולם למסורת חרדי אשכנז. מנהיגו הגדול של 'קהל עדת ישורון' בוושינגטון־הֶיִיטס שבניו יורק, הקהילה המובילה של יוצאי גרמניה בצפון אמריקה, רבי לוי יוסף בְּרוֹזְיָאר בעל 'דברי יוסף' (תרמ"ב-תש"ס), הבחין עד מהרה בהיעדר ביטחון עצמי בקרב צעירי קהילתו, ותיארו בדבריו הבאים: "אופיינית לפתיחותם הטבעית של בני הנוער היא נטייתם למגמות חדשות, אופנות ומנהגים חדשים; לעתים תכופות הגורם לכך הוא הרצון לחקות את הזולת או רגש נחיתות בלתי מוצדק".¹ אך מאמציו לבלום את התרחקות הצעירים הניבו תוצאות מוגבלות. אף ממשיכו ברבנות הקהילה, רבי שמעון שְׁנוּאב בעל 'מעין בית השואבה' (תרס"ט-תשנ"ה), שחיפש דרכים לעצור את הפגיעה ההולכת ומחמירה של נטישת הצעירים את מסורת אבותיהם, הגדיר את הפן הפסיכולוגי של התופעה ואת המחיר שלה: "הנה מן הטבע שהמיעוט מתבושש מן הרוב ולכן יוצאי אשכנז הנשארים במתימספר מתביישים מן המלעיגים, וכבר הרבה שינו מנהג אבותיהם והברת המילים בלשון הקודש המסורה מדור דור וכבר הזניחו 'הפכים קטנים', הנגינות וההנהגות המסורות להם מאבותיהם תמימדרך

ושומרי משמרת הקודש במשך תקופה יותר מאלף שנה".² במאמציו לעודד את הצעירים בקהילתו 'קהל עדת ישורון' בוּוֹשֵׁינְגְטוֹן־הַיִיטְס, נְיוֹ יוֹרְק, להישאר נאמנים למסורת אבותיהם, הבהיר הרב שְׁוּאָב:

הרינו היורשים של הקהילות הקדושות העתיקות במערב אירופה, שומרי 'מנהג אשכנז' המקודש בן אלף השנים; מקיימיהם של אלפי מנהגי אשכנז; הננו תלמידיהם הנאמנים של חכמי אשכנז הצדיקים בכלל, ושל רבי שמשון רפאל הֵיֶרְשֶׁ בפרט. לפיכך אנו נושאים ברמה את הדגל הזה ומאמצים אל לבנו **לעולם ועד** את ירושתנו היקרה.

מאז ימי רש"י ובעלי התוספות עד לימי רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' ורבי יוֹקֵב עֶטְלִינְגֶר בעל 'ערוך לנר', התקיימה שלשלת בלתי פוסקת של מסורות, והיא סללה את דרכה אל תוך קשיי העולם שאחר נפילת חומות הגיטו, בגאונות ברוכה של רש"ר הֵיֶרְשֶׁ, חבריו וההולכים בדרכו. מחמת סיבה חשובה ונערצת זו הננו מוקירים את ההגיייה המסורה לנו בלשונו הקדושה, את נעימותינו וניגונינו העתיקים, את הפיוטים והסליחות שבידינו, אשר שרדו מול הסתערות הזמן והאנדרלמוסיה שבאה לעולם. אנו מחבקים את הצורות והביטויים הללו בעלי הוד קדומים שהיו יקרים לאבותינו והרינו נצמדים אל אורחות חייהם המקובלים מדור דור, ומנחילים אותם באהבה לילדינו...

תפקידה החיוני של קהילתנו הוא **לרתום את כל כוחותיה לשם החזרת עטרה ליושנה**, להוציא את האפשרויות הנאצלות והמרוממות ביותר הטמונות במורשתנו היקרה למימושן המירבי, זאת לאור הקביעה

² מכתב הגר"ש שוואב שנדפס בראש ספר שרשי מנהג אשכנז, ח"ד, בני ברק תשס"ד. בכ"א מרחשון תשפ"ה סיפר לי ידידי הרב שמואל מונק מייסד 'בית חס', כי בזמנו שאל את הגר"ש שוואב, למה כיום יש המשנים את הקשר בתפלין של ראש מצורת מ"ם סתומה לצורת דל"ית והשיב באירוניה מרה: *Wissen Sie nicht, dass diese Yekkes unter Minderwertigkeitsgefühlen leiden*? (האינך יודע כי ייקים אלה סובלים מרגשי נחיתות?). כך כתב גם ראב"ד מנשסטר רבי גבריאל קרויס (יליד אשכנז ומצאצאי החת"ס), במכתבו שנדפס בראש שרשי מנהג אשכנז, ח"ב, בני ברק תש"ס: "לדאבוננו הרב הרבה רוחות בעולם באות ונושבות בו, דהרבה, ולצערנו גם כמה בני תורה, מזלזלים במנהגי אשכנז ומכנים אותן בלעג ובקלס יעקישא מעשות' [=הבלים של יקים]. אמנם כיון ששרשיו מרובים כמ"ש רבינו ר' יעקב עמדין זצ"ל, נוסחי האשכנזים הראשונים הם בתכלית הדיוק, עליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע, כי נשמרו בידיהם ביותר וכו', ואמת דיבר הרא"ש בתשובה שהתורה ירושה להם ונזהרו מאוד בהשגחה לשמור כל תיבה ותיבה, לכן בודאי כל הרוחות שבעולם אין מזיזים אותן ממקומם. וכן בעייה לא ימיש מעשות פרי".

שיבה אל מנהג אשכנז

במשך שנים רבות נותרה שאלתו הנוקבת של הרב מְרַצְבֵּן עמו בכתובים ולא הגיעה לידיעת הציבור הרחב. גם דאגתם הפומבית שלו ושל חבריו רבני גרמניה בארץ ישראל לא חלחלה אל מרבית יוצאי גרמניה, ודאי לא אל בניהם בדור הצעיר. אדישות גדולה השתלטה על דור ההמשך. מכל בתי הכנסת של עולי גרמניה שנפתחו בארץ ישראל על סף השואה ולאחריה לא נותר אפילו אחד בצביונו המקורי. כולם התרוקנו מדור המייסדים וממנהגיהם. המושג 'אשכנז' נותר ברחבי הארץ כסימן היכר סתמי לנוסח תפילה שאינו חסידי או מזרחי, ותו לא.

בדור הבנים לא היה מי שיעמוד בפרץ; חוסר ידע משווע בערך הגדול של מסורת האבות באשכנז וכן אי־היכרות עם העבר המפואר והישגיהם הרוחניים הכבירים הובילו לחידלון; מורשת אשכנז, שגדולי הדורות טיפחוה ושמרו עליה כעל בבת עינם, עשויה היתה, חלילה, להשכח מישראל אם לא היתה נעשית פעולה של ממש לעצור את השקיעה.

מתוך רצון להמשיך את המסורת העתיקה והמפוארת הזו, פעל 'מכון מורשת אשכנז' להפצת מסורת אשכנז ולפתיחת בתי כנסת כמנהג אשכנז בערי ארץ ישראל, תחילה בבני ברק ואחר כך בכמה וכמה ערי ישראל, כל זאת בעידודם של גדולי ישראל ופוסקי הדור, והמתפללים בהם נעזרים במידע מקיף על מנהגי אשכנז שפורסם במקביל. כיום ב"ה יש מאות משפחות בארץ ישראל הקשורות לבתי כנסת אלה, ועליהן מצטרף מספר הולך וגדל של מדקדקים במצוות שמסיבות שונות נבצר מהם להתפלל בהם, אך הם משתדלים לשמור על מנהגי אבותיהם באשכנז. מספרם הרב של המתעניינים בכנות במסורת אשכנז הוכיח שלא נס ליחה של מסורת עתיקה וקדושה זו.

ההתפתחות הזו השפיעה גם מחוץ לגבולות ארץ ישראל, ומניינים כאלה נוסדו באירופה וארצות הברית, ואף בני קהילות קיימות של יוצאי אשכנז קיבלו מכך תמריץ להמשיך בגאון את מסורת אבותיהם, וכדברי רבי שמעון שְׁוֹאב, רב דק"ק 'קהל עדת ישורון' בּוֹשֵׁינְטוֹן־הֵיִטְס נְיוֹ יוֹרְק (תרס"ט-תשנ"ה): "מכון מורשת אשכנז [פועל] להנציח זכרון התורות והמנהגים של גדולי אשכנז, קהלותיהם וישיבותיהם, וזהו גמילת חסדים לחיים ולמתים אשר שפתותיהם דובבות בקבר ונשמותיהם הטהורות מתענגות בגן עדן, ובפרט שמכון כזה מוסיף כח ותקוה ועידוד לכל הקהילות ברחבי תבל שעוד מתחזקות

לנהוג מנהגי אבותיהם בני אשכנז עד היום, להשאיר שם ושארית למטה־אבותם".¹

בית הכנסת הראשון מרשת בתי הכנסת כמנהג אשכנז שפתחנו בארץ ישראל, היה בבני ברק, בבית־הרפואה 'מעייני הישועה', בערב ראש השנה תשנ"א. זמן לא רב לאחר מכן נסעתי לוֹשֵׁינְגְטוֹן־הֵיִטְס, נְיוֹ יוֹרְק, לקבל את פני מדברנא דאומתיה בארצות הברית ורבן של בני אשכנז, רבי שמעון שְׁוֹאב, וביקשתי את הדרכתו. אמנם שנים רבות התכוננתי לפתיחת בית כנסת כזה, ולמדתי את הנושא מצדדיו השונים, אך כאשר הגיע הזמן המיוחל ופתיחת בית הכנסת נעשתה למציאות קיימת, רציתי לשמוע מפי הסמכות העליונה של בני אשכנז, באיזה קו עלינו לנקוט. וכך אמר לי הרב שְׁוֹאב:

"הרב הראשון של קהילתנו בְּנְיוֹ יוֹרְק, 'קהל עדת ישורון', רבי יוסף בְּרוֹזְנֵאָר זצ"ל, בראשית דרכו פה בתקופת השואה, חש בצורך הגדול ללכד את פליטי גרמניה השבורים והרצוצים במסגרת קהילה אחת גדולה וחזקה. כך יכול היה להקים את כל מוסדותיה בתחום החינוך, כשרות המזון, טהרת המשפחה וכמובן לבנות בית כנסת גדול וראוי לשמו. מנוי וגמור היה עמו להמשיך בקהילתו את מסורת הקדמונים של אשכנז, שנשתמרה יותר מכל בקהילת פְּרִיִּיִטְס, אך בעת החירום שבה היה מצוי, כדי למשוך אל קהילתו גם יהודים שאינם מיוצאי פְּרִיִּיִטְס, נאלץ לעשות פשרות אחדות כדי לרצותם, ומחוסר ברירה אימץ כמה מנהגים אחרים. כיום איני יכול לבטל את אשר נקבע על ידו. אך אתם, בארץ ישראל, לעת כזאת, יכולים לחזור למורשת אשכנז המובהקת שנשתמרה ביותר בפְּרִיִּיִטְס דְּמִיָּין. עשו והצליחו".

את צערו שאין ביכלתו לבטל את הפשרות שנעשו בקהילתו בְּנְיוֹ יוֹרְק השמיע מפעם לפעם באזני מקורביו.² כאשר התבהר לגר"ש שְׁוֹאב שאנו עושים בבני ברק מאמצים כנים להחזיר את עטרת מנהגי אשכנז ליושנם, אמר לא אחת, במידה מסוימת של הומור, בשיחות פרטיות ופומביות: "בית הכנסת שלנו בוֹשֵׁינְגְטוֹן־הֵיִטְס, הוא 'שְׁטִיפֶל חסידי' לעומת בית הכנסת אשר קם בבני ברק".³ כאשר החלה הופעת ספרי 'מכון מורשת אשכנז', העניק להם את

¹ מכתב הגר"ש שוואב שנדפס בראש ספר שרשי מנהג אשכנז, ח"ד, בני ברק תשס"ד.

² מפי מוהר"ר ישראל (סידני) שטראוס, וושינגטון־הייטס.

³ אמר זאת לרב ד"ר משה רוטשילד, מייסד המרכז הרפואי 'מעייני הישועה', בו נפתח בית הכנסת, אשר לא אחת נהנה לחזור ולספר זאת בשמו של הרב שוואב. כמו כן העיד הר"ר

ה'חזון איש' – סולל הדרך לתחיית מנהג אשכנז

בני ארץ אשכנז זכו לכך שמנהג אבותיהם הוחזק בידיהם ברציפות במשך כל הדורות, ולרבי אברהם ישעיהו קַרְלִיץ בעל 'חזון איש' (תרל"ט-תשי"ד) היה ברור שהם הולכים בטח, בשמרים על מנהגי אשכנז המקוריים בכל מקומות מושבותיהם, כולל ארץ האבות, ארץ הקודש. בימי החזון איש קיימו יוצאי ארץ אשכנז בבני ברק בית כנסת משלהם. החזון איש הורה להם לקדש בליל שבת בבית הכנסת כמנהג אבותיהם, מפני שאינם נגררים אחרי ה'בית יוסף' שהעיד שמנהג ארץ ישראל הוא שאין מקדשין בבית הכנסת.¹ החזון איש הסביר כי דברי ה'בית יוסף' מתייחסים לספרדים בארץ ישראל, ואין בני אשכנז כפופים למנהגי הספרדים ולא למנהגי עדות אחרות.²

ר' אליהו דאופנה, שהצטרף אל דור המייסדים של בית הכנסת הראשון שהוקם בבני ברק בידי יוצאי גרמניה, ושכן סמוך לביתו של החזון איש, גולל את סיפורו האישי שאירע לו עם החזון איש בענין זה:

אבי ר' מאיר דאופנה התיישב בבני ברק שנים אחדות לאחר שהציבור שלנו הקים בית כנסת שבו נהגו כמנהגי אשכנז. בין היתר עשו בו קידוש מדי ליל שבת. אני נמנעתי מלעבור לפני התיבה בלילי שבת משום שחששתי לדברי ה'בית יוסף', שבארץ ישראל נהגו שלא לקדש בבית הכנסת. הייתי מבאי ביתו הקבועים של מרן 'החזון איש', וגבאי בית הכנסת שלנו סיפר לו על הימנעותי זו. פעם נכנסתי לביתו של מרן בשליחות ציבורית של אחד הרבנים, וכשראה אותי החזון איש, עוד בטרם החל לדבר עמי, ביקשני להביא לו את ספר 'משנה ברורה' ולקרוא לפניו את שכתב להלכה על פי ה'מגן אברהם': "במדינתנו נוהגין לקדש בבית הכנסת בשבת ויום טוב". כשגמרתי להקריא, פתח החזון איש ואמר: "בקרואקא, בוויילנה, בווארשא ובפֿרנקפורט דִּמְיין נהגו לקדש בבית

¹ שו"ע או"ח סי' רס"ט סעיף א'.

² ר"צ יברוב, מעשה איש, ח"ב, בני ברק תשנ"ט, עמ' צו; סדור תפלות לערב שבת וליל שבת קודש, בהוצאת ביהמ"ד אהבת חסד, בני ברק תשל"ז, עמ' 43. ואמר לי הג"ר יצחק הברשטט זצ"ל רב בית הכנסת 'אהבת חסד' בבני ברק, כי מייסדי בית הכנסת הראשון של יוצאי אשכנז בבני ברק שאלו את החזון איש רק לגבי קידוש בבית הכנסת, אך לגבי מנהגים אחרים כמו אמירת 'ושמרו' בלילי שבת, משום מה, קבעו על דעת עצמם לנהוג כמנהג הפרושים בארץ ישראל.

הכנסת. יוצאי מקומות אלה שהקימו בארצנו הקדושה בתי כנסת בנוסח ארצות מוצאם, מנהג אבותיהם בידיהם בכל פרטי מנהגייהם, כולל עשיית קידוש, ואין לך שום סיבה להימנע מלעבור לפני התיבה בבית כנסת של בני ארצך אשכנז ולקדש בו בלילי שבת".³

הוראת החזו"א לבני אשכנז בארץ ישראל לקדש בבית הכנסת בלילי שבת, היתה ידועה. היא התמיהה את רבי משה שְׁטְרֵנְבוּךְ בעל 'מועדים וזמנים', שכתב עליה את ההשגה הבאה בהסתמך על מנהגי הספרדים ותלמידי הגר"א: "**לא אומרים 'ברוך השם לעולם' בערבית** כמנהג ארץ ישראל, **לא מניחים תפילין בחול המועד**, ולמה לענין קידוש, שהמחבר [בסימן] רס"ט מעיד שמנהג ארץ ישראל לא לומר, **למה נניח להם?** והחשש דברכה לבטלה, ובאו להשתקע, עליהם לנהוג בהלכה כמנהג המקום!"⁴

על השגתו זו כתב רבי חיים קִנְיָסְקִי בעל 'דרך אמונה' (תרפ"ח-תשפ"ב) תשובה קצרה ורבת משקל, המבהירה את דעת דודו החזו"א: "**כאן יש כל מנהגי העולם בזמנינו**".⁵

ליחזון איש' היתה הערכה לאותם בני אשכנז השומרים על הגיית אבותיהם גם בארץ ישראל. מעשה היה במנין הפרטי בביתו שלא הגיע אליו הקורא הקבוע לקריאת התורה, ונתבקש בן אשכנז מציבור המתפללים לקרוא בתורה תחתיו. אחד מהנוכחים ביקש למנוע את הקריאה שלו, בנימוק שקריאתו של המחליף משונה בהגיית החולם⁶ ובניגון הטעמים.⁷ החזו"א התרעם על דברי המערער

³ מפי הר"ר אליהו דאובה, כפי שמסר בנו הר"ר אליעזר דאובה. השוה, ר"צ יברוב, מעשה איש, ח"ד, בני ברק תשס"א, עמ' קטו.

⁴ 'הנהגות חדשות מהחזון איש עם הערותיו של גאב"ד ירושלים רבי משה שטרנבוך ותשובות להערות מרבי חיים קניבסקי', דרוך יקרא – ספר זכרון (בהלכות שבת) לזכרו ולעלוי נשמתו של הבה"ח דוד רפאל רובינשטיין, בני ברק תשס"ז, עמ' שכב.

⁵ שם. – כל החי בארץ ישראל ומעורה בציבור שומרי התורה נחשף להבדלי מנהגים והנהגות בין הליטאים והחסידים, ההונגרים והפולנים, הספרדים והתימנים, דתיים-לאומיים ובני היישוב-הישן, וחדו עין מבחינים גם בהבדלי המנהגים המרובים **בינם לבין עצמם**, בתוך אנשי 'בריסק', 'חזון איש', פוניבז', 'זילברמן', 'בני עקיבא', 'חוג חתם סופר', 'באבוב' לפלגיה, 'סאטמאר' לפלגיה, 'ויזניץ' לפלגיה, 'בעלז' לפלגיה, חב"ד לפלגיה, 'רוזין' לפלגיה, 'שומרי אמונים' לפלגיה, ברסלב לפלגיה, 'בלאדים', 'שאמים', 'דרדעים', מרוקאים, בוכרים, טריפוליטנים, חאלבים, סלוניקאים, 'בן איש חי' ('אריז"ל'), 'יביע אומר' ('בית יוסף'), וכו' וכו' וכו', כולל תת-זרמים עד אין מספר.

⁶ על הגיית החולם האשכנזית, עיי' שרשי מנהג אשכנז, ח"א, פרק 'הגיית החולם'.

⁷ על מסורת נגינת טעמי המקרא, עיי' שרשי מנהג אשכנז, ח"ג, פרק 'קריאת שמע בטעמי המקרא' תת-פרק 'אשכנז'.

ה'שבט הלוי' – מורה הדרך בהחייאת מנהג אשכנז

את זיקתו העמוקה למסורת אשכנז בכללותה ינק רבי שמואל הלוי וואָזנר בעל 'שבט הלוי' (תרע"ג-תשע"ה) משחר נעוריו מהוריו ורבותיו בקהילה הפורחת של ה'שִׁשְׁפֹּשׁוּל' בעיר מולדתו ווִינָה, וזיקה זו התחזקה בעת לימודיו בישיבות ידועות של תלמידי ה'חתם סופר' באוסטרו־הונגָרִיָה בהן למד. נוסף לכך, עידוד לקיומה של מסורת אשכנז בארץ ישראל ראה אצל ה'חזון איש', שאותו שימש בבני ברק בצורה יוצאת מן הכלל במשך שבע שנים.

כדי לתאר את מעורבותו הגדולה בהחייאתה של מסורת אשכנז, עלי להתחיל בנימה אישית. גדלתי מנעוריי בשלוש ארצות: שְׁוִיץ, ארץ ישראל ואנגליה. בהיותי תינוק נפטר אבי מורי¹ רבי משה המְבוֹרָךְ יליד פֶּרְנַקְפּוֹרְט וחניך ישיבת פֶּרְשֶׁבוֹרְג, ובהמשך גדלתי בביתו של אבי חורגי, בר־אוריין, רבי אליעזר לִיפּא פּוֹלַק, וממילא במחיצתו של רבו הנערץ ה'אמרי חיים' ובחברת חסידיו הוִיזְנִיצָאִים, אך עיקר גידולי היה בצל כנפיה של אמי מורת, מרת חוה, שנולדה וגדלה בביתו ספוג התורה של הסבא הגדול בנגלה ובנסתר, רבי שלמה אַנְסֶבֶךְ, רב הקהילה החרדית 'עדת ישראל' בִּנְיָנְבֶּרְג. נוסף לכך היה לי קשר עמוק עם דודי הֶפְרֶנְקֶפּוֹרְטָאִים הן מצד אבי והן מצד אמי, וכן הושפעת ממורים, מחנכים ור"מים יוצאי גרמניה ואוסטרו־הונגָרִיָה. בבחרותי שאבתי מלוא חופניים מבארם של כמה גדולי תורה מובהקים בישיבות הליטאיות באירופה ובארץ ישראל בהן למדתי. מכל אלה ספגתי מיגוון של סגנונות, שפות, השקפות, אידאולוגיות, הרגלים, נימוסים והנהגות.

בלמדי בישיבת לוֹצֶרְן בְּשׁוִיץ, עדיין לא היתה זהותי הרוחנית מגובשת, אך כבר התעניינתי קמעה בספרי ראש משפחתנו מרן ה'חתם סופר', ונוכחתי כי פסקיו לעתים אינם תואמים את פסקי ה'משנה ברורה'. הייתי נבוך ולא ידעתי כיצד עלי לנהוג בענייני הלכה. רבינו ה'שבט הלוי', שידעתינו מנעוריי כגדול הרבנים בעיר מגורינו בני ברק, נהג במשך שנים רבות לנפוש את חופשת הקיץ שלו בישיבת לוֹצֶרְן, ובהגיעו אליה כמידי שנה גם בעת לימודי שם, הפניתו אליו בהיותי כבן שש עשרה את השאלה שהטרידה אותי באותם ימים: האם עלי לנהוג כפסקי ה'חתם סופר' או כפסקי ה'משנה ברורה' במקום שהם חלוקים?

¹ מורי בכתביו שהוריש לנו בניו, ובחזון החינוכי והרוחני שהעביר לנו באמצעות אמנו הדגולה.

לימים נתחוויר לי כי ה'שבט הלוי עודד את לימוד ה'משנה ברורה' ומסר בו שיעורים יומיים לתלמידיו, מאידך זיקתו ל'חתם סופר' היתה ידועה ומורגשת. את מבוכתי הפניתי אליו לתומי, והוא השיבני תשובה נחרצת: "אָ חתם סופר' אַיִניקעל – אַלס וַיֵּא דעַר 'חתם סופר'!" (כנכד של ה'חתם סופר', נהוג **הכל** כמו ה'חתם סופר'!).

תשובה חדה כתער זו השפיעה על מהלך חיי. מאז התעמקתי בספרי ה'חתם סופר', פסקיו והדרכתיו, דרכיו והנהגותיו, כולל השקפת עולמו בכל השאלות הגדולות שניסרו בחלל העולם בדורותיו כלפי פנים וכלפי חוץ.

כאשר עברתי ללמוד בישיבה הגדולה בבאר יעקב התחלתי ברישום שיטתי של נושאים במשנת ה'חתם סופר'. מתוך רשימותיי אלה הצלחתי אז לפרסם בביטאון 'דגלנו' סדרת מאמרים על ה'חתם סופר', כשאחד מהם נשא את הכותרת: "משה"ק [=משה הקטן] סופר מַלְרָאָנְקֶפּוֹרְט דְמַיִן",² כפי חתימתו הקבועה על תשובותיו הרבות. נוכחתי כי ה'חתם סופר' מצביע בעקביות ובבהירות גדולה על יהדות אשכנז כמשמרת המסורת הנכונה והמדויקת ביותר. כך אירע שמתוך עבודתי בחקר ה'חתם סופר', הנמשך עד היום, התפתח מפעל חיי בחקר יהדות אשכנז כולה.

בזה לא הסתיימה מעורבותו של ה'שבט הלוי' בשיקומה של מסורת אשכנז. אחר נישואיי חזרתי לגור בבני ברק דרך קבע ואליו פניתי עם מרבית השאלות שהתעוררו אצלי, כולל אלה הקשורות למנהגים של אבותינו באשכנז ביניהם המנהגים שאבדו בדור שלנו. אחת כזו היתה כאשר נולד בני הראשון והראיתי לו סדר ברכת המזון לפי מנהג אשכנז, בו בברכה השניה נמצא הפיוט לסעודת ברית מילה של רבי אפרים ב"ר יעקב מבּוֹנָא 'אלקים צוית לידיך בחירך', בימינו חדלו יוצאי אשכנז בארץ ישראל מלאומרו למרות שאבותיהם אמרוהו במשך דורי דורות. שאלתי אם מותר לי לאמרו באמצע הברכה. ה'שבט הלוי' תוך שהוא מביט בפיוט שהראיתי לו, הגיב בתמיהה: "**אם כך נהגו באשכנז, אז מה השאלה?**". אמרתי לו: "אני חושש מאנשים שמתנגדים למנהגים שאינם מוכרים להם, ומן הסתם יגערו בי ויטענו שאני נכשל ומכשיל ב'הפסק' באמצע ברכת המזון". הוא השיב בביטול: "אם **אתה** מפחד מהם, אז תאמר את הפיוט אחר ברכת המזון...".

לאחר דברי הדרכה אלה ואחרים שקיבלתי מה'שבט הלוי' התחזקתי בשמירת מסורת אבותי, והתגברתי על הפחדים החברתיים שעוד נותרו בי. בערב ראש השנה תשנ"א, יחד עם שותפי הגדול רבי יוסף ברוך הופנר,

² דגלנו, גליון חשוון תשל"ה.

גדולי הדור, מנהיגי עולם התורה

ההתייחסות החיובית של היחזון אישי לשמירת מסורת אשכנז בארץ ישראל מצאה את המשכה גם אצל גדולי הדור מנהיגי עולם התורה בדור שלאחריו. רבי אלעזר מנחם מן שך בעל 'אבי עזרי' (תרנ"ח-תשס"ב) קבע כיסוד גדול: "כל אחד ואחד צריך להתנהג לפי המסורת שלו מההורים, ואל ישנה ממנהג ההורים" והוסיף והבהיר כי רק "אם יש מחלוקת בהלכה שאין בזה מסורת האבות, יש לנהוג כפי שפוסק בזה הגדול בתורה יותר",¹ ולכן הורה כי "כל אחד צריך להתנהג כמנהג אבותיו בנוסחאות התפלה".²

תביעתו לנאמנות הבנים למסורת אבותיהם היתה עקבית, וחזר עליה בכל הזדמנות,³ לפיכך שיבח את מסורת התפילות בבית הכנסת שלנו בבני ברק כמנהג אשכנז, שנועד להחיות את מסורת אשכנז, באומרו כי הוא ממשיך את נחלת רבותינו הראשונים.⁴ קורת רוחו מבית כנסת זה היתה גדולה, והוא סירב לשמוע ערעורים על הנהוג בו, בודעו שהנהוג בו נשען על הדרכת הישבט הלוי, שבו ראה את גדול רבני העיר ואת סמכותה ההלכתית.⁵

אמירת הפיוטים היתה חשובה מאוד בעיניו. לא אחת הביע את צערו על ישיבות ימינו שבהן רגילים לדלג על חלק נכבד מפיוטי המחזור בימים הנוראים, בשואלו: "במה חשובים הפיוטים שזוכים להיאמר, מאלו שהוחלט לדלגם?".⁶ אחד מתלמידי הרב שך ממשפחה של יוצאי אשכנז, כאשר למד בישיבת פּוֹנֵיָזוֹ, שאלו בדבר משך ההמתנה בין בשר לחלב; מקטנותו הורגל להמתין שלוש שעות כמנהג אבותיו, ותהה אם ראוי לו לקבל על עצמו המתנה של שש שעות. השיב לו הגרא"מ שך: "אביך ירא שמים הוא למדי, ואין לך להחמיר יתר על המקובל לך מאביך; אין לך לשנות ממנהג אבותיך כלל וכלל!".⁷

¹ מכתבים ומאמרים מהגרא"מ שך, ח"ג, בני ברק תשמ"ח, עמ' פד.

² שם, ח"ד, בני ברק תש"ן, עמ' נד.

³ ראה בארוכה בספרי משיחי השקר ומתנגדיהם, בני ברק תשס"ט, עמ' 18-23.

⁴ כך אמר לגי"ר אליעזר ב"ר יוסף צבי הלוי דינר, כאשר התמנה על ידינו לשמש כרב בית הכנסת שלנו בבית הרפואה 'מעייני הישועה'.

⁵ מפי תלמידו, ידידי הוטיק רבי מאיר ב', שמסר לי את פרטי השיחה שניהל עם מרן הרב שך.

⁶ מפי נאמן ביתו ידידי הרה"ג ר' רפאל וולף. ועיי' שרשי מנהג אשכנז, ח"ה, בני ברק תשע"ח, עמ' 453.

⁷ מפי בעל המעשה הרב מיכאל לוונשטיין מלונדון.

גישתו זו של הרב שך לאחר שנתפרסמה על ידינו בשנת תשנ"ה,⁸ הביאה לתגובות רבות, אחת מהן היא של אחד ממקורביו המובהקים של רבי שלמה זלמן אוֹיֶערֶבֶךְ בעל 'מנחת שלמה' (תר"ע-תשנ"ה), שמסר כי שאל את רבו הלכה למעשה על עצמו כיצד לנהוג בענין זה:

שאלתי את הגרש"ז אוֹיֶערֶבֶךְ: בן אשכנז שמנהג אבותיו להמתין ג' שעות בין בשר לחלב, האם עליו לחשוש לדברי הש"ך הידועים,⁹ שמי שיש בו ריח תורה ראוי לו להמתין ו' שעות?¹⁰
 השיב הגאון: "לא! אין לו לשנות מנהג אבותיו, כי מה שהחזיק את כלל ישראל בימי גלותו מעל אדמתו – אלו מנהגי ישראל!"¹¹

דעתו לגבי המתנת שלוש שעות נתפרסמה בשנת תשמ"ח בספר 'יום טוב שני כהלכתו':

שמעתי מהגאון רבי שלמה זלמן אוֹיֶערֶבֶךְ שליט"א, דכיון שבירושלים נתקבצו ובאו מהרבה גלויות עם מנהגים שונים, וכל אחד נוהג כמנהגו, לא שייך שמנהג כלשהו יכריע מנהגו הקודם. עכ"ד.
 ולכן הבא ממקום שנוהגים להמתין שלש שעות בין אכילת בשר לחלב, או שבא ממדינות ערב וכדומה, שהקילו באכילת קטניות בפסח וכדומה, להשתקע במקומות הללו, רשאי להמשיך ולנהוג במנהגו. שמעתי מהגאון רבי שלמה זלמן שליט"א.¹²

מתוך כך הביע רבי שלמה זלמן את דעתו שבעיקר לנשים ראוי לשמור על מנהג אבותיהן בהמתנה קצרה יותר, כפי שנתפרסם בשמו בשנת תשד"מ:

יש מנהג שממתינים בין בשר לחלב שלוש שעות בלבד... שמעתי בשם

⁸ ביפתח דברי לשרשי מנהג אשכנז, ח"א, שהופיע בשנת תשנ"ה.

⁹ ש"ך יו"ד סי' פ"ט ס"ק ח'.

¹⁰ אצל רבותינו הראשונים יש דעה הפוכה, שההוראה של המתנה ארוכה ניתנה מחמת עמי ארצות. כך בספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, סי' תע"ב, מהד' ר"ד דבליצקי, בני ברק תש"פ, עמ' תרח: "דהאי דאורי [רבינו חננאל] – אשאינן בני תורה, ובקעה מצא וגדר בה גדר"; ספר המנהיג, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' ריח: "ולמקום שאינן בני תורה חששו, ובקעה מצאו וגדרו בה גדר".

¹¹ מפי בעל המעשה מקורבו הגדול הרה"ג ר' מיכאל שון.

¹² יום טוב שני כהלכתו, מאת רבי ירחמיאל דוד פריד, ירושלים תשמ"ח, עמ' קעט.

אחרית דבר

יהודי אשכנז מראשית ימי התיישבותם בערי גרמניה נאבקו בעקשנות ובגבורה על שמירת כל חלקי התורה והמסורה שנחלו מאבותיהם ורבותיהם מקדם. מסורת אשכנז נשתמרה בחלקה עד עצם ימינו אצל כלל היהודים המכנים את עצמם בשם 'אשכנזים', אבל רובה נשתמר עד הדורות האחרונים באופן נרחב אצל יהודי ארץ אשכנז הותיקים.

השתמרותה יוצאת הדופן של מסורת אשכנז המובהקת היא פלא בפני עצמו. פעמים אין ספור הוכו יהודי אשכנז קשות, נחבלו ודיממו, אך תמיד שבה מסורתם לקום על רגליה והמשיכה את מסעה מדור לדור. היא עמדה מול זעזועים וסכנות מוות; רציחות המוניות בגזירות תתנ"ו, בפרעות רינדֶפֶלֶיִש ובגזירות ק"ט; גירושים המוניים ממקום למקום; רדיפות דת בלתי פוסקות מצד מושליהם ושכניהם הנוצרים; מלחמות אזוריות בין שליטים תאבי כוח; מגפות המוניות עם האשמת היהודים בהן; התערבות בנוסחי תפילותיהם מצד צנזורים עוינים; בגידות של משומדים ועלילות דם של שונאי ישראל; פיתויים להמרת דת שהופנו לחלשי אופי; הגבלות כלכליות מצד מושלים קנאים לחניקת שגשוגם של היהודים, ועוד כהנה. כך לאורך ימי הביניים החשוכים ואף לאחריהם. ובהגיע העת החדשה מלווה בינארות המדומה, עמדה המסורת מול נסיונות חדשים, שהיו קשים מכל אלה שהכירו יהודי גרמניה בעבר: תהליכים חברתיים ותרבותיים פנימיים ומהפכות שהגיעו בחלקם מארצות אחרות באמצעות תנועות קבליות או משכיליות ורפורמיות, גרסאות שונות של אידאולוגיות מחודשות בנסיון לשיפור החיים הגשמיים או הרוחניים והפצתם על חשבון המסורות הישנות.

בראש קהילות אשכנז עמדו גדולי חכמי ישראל, **רבתינו הראשונים והאחרונים**, שהגינו עליהם בפעילותם הבלתי נלאית למען שלמות חיי התורה ונאבקו על שמירת ההלכות ומנהגי הקודש של הקדמונים.

כוחה של יהדות אשכנז לשמר פרטים ופרטי פרטים של המסורת שאבדו מעדות אחרות, ויכולתה לעמוד מול הסכנות הקיומיות שארבו לה, מתבטאים בעיקרון אחד אותו **הגדיר** ה'חתם סופר' בלשון מליצית ועוצמתית: "החדש אסור מן התורה!". יהדות אשכנז הותיקה לדורותיה התנגדה יותר מכל עדה אחרת לשינויים במסורת שמירת התורה והמצוות בכל תחומי החיים. אבותינו הרגישו שלא נס ליחה של המסורת הישנה ולא נמר טעמה, ובשמחה עמלו להגשים במלואן את מצוות התורה המסורות לנו ברוח דברי חז"ל: "דדיה ירווך בכל עת, למה נמשלו דברי תורה כדד? מה דד זה, כל זמן שהתינוק ממשמש בו

מוצא בו חלב, אף דברי תורה, **כל זמן שאדם הוגה בהן מוצא בהן טעם**.¹ הפיקדון הגדול הזה, מנהג אשכנז המובהק, הגיע אלינו מידי אבותינו הגיבורים, ותפקידנו הוא למסור אותו הלאה. תהליך המסירה של מסורת התורה החל אצל האבות הקדושים כפי המתואר במדרש: "אברהם **מסר** כל קבלת התורה ליצחק, ויצחק ליעקב, ויעקב ללוי, ולוי וזרעו הושיבו ישיבות במצרים".² ואז הגיע השלב השני של מסורת התורה: "משה קיבל תורה מסיני ו**מסרה** ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים **מסרוה** לאנשי כנסת הגדולה".³ המסורת היא אפוא הבסיס לעבודת ה'.

לכל אחד מאתנו יש אחריות אישית להעביר את המסורת של שמירת התורה והמצוות בעיקר לצאצאיו, כדברי הכתובים: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את **בניו** ואת **ביתו אחריו** ושמרו דרך ה'",⁴ "והודעתם **לבניך ולבני בניך**",⁵ "ולמדתם אתם את **בניכם**"⁶ ו"אב **לבנים** יודיע".⁷

הבא ליטהר מסייעין אותו, והשב אל מסורת אבותיו זכותם מגינה עליו. מאת ה' היתה זאת, ובמו עינינו ראינו כיצד בארץ ישראל קומץ מתפללים בבית כנסת אחד בבני ברק שהתעקש לחזור למנהגי אשכנז, השפיע על רבים וטובים ממשפחות יוצאי אשכנז שנדברו איש אל רעהו ונועדו יחדיו לעבוד את ה' בהדר וברוממות, כדרך שעבדוהו אבותיהם ואבות אבותיהם, פתחו והקימו מניינים ובתי כנסת כמנהג אשכנז, ברחבי ארץ ישראל ואף בארצות הגולה, פרצו ימה וקדמה צפונה ונגבה, והתחזקו להמשיך את מסורת אבותיהם בכל פינות חייהם, ברוח החזון האלוקי בסוף כל ספרי הנביאים: "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בְּחָרֵב על כל ישראל חקים ומשפטים, הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא, והשיב לב אבות על בנים **ולב בנים על אבותם**".⁸ ובהבטחה זו אנו מתנחמים מדי מוצאי שבת: "אליהו הנביא, אליהו התשבי, אליהו הגלעדי, במהרה יבוא אלינו... **להשיב לב בנים על אבות**".

¹ עירובין נד ע"ב.

² מובא בחזקוני, שמות ה, ד; דעת זקנים, שמות לב, כו. ועי' מדרש תנחומא, פרשת ויגש, סימן י"א.

³ אבות פ"א מ"א.

⁴ בראשית יח, יט.

⁵ דברים ד, ט.

⁶ דברים יא, יט.

⁷ ישעיהו לח, יט.

⁸ מלאכי ג, כב-כד.